

I

BORBA SOVJETSKIH I JUGOSLOVENSKIH NARODA PROTIV FAŠIZMA U PERIODU 1941 — JESEN 1944. GODINE

Drugi svetski rat, koji je doneo bezbrojne nesreće i stradanja narodima mnogih zemalja sveta, proizišao je iz imperijalizma, iz izrazitih zaošttravanja nepomirljivih protivurečnosti koje je ovaj nosio u sebi. Glavnu ulogu u pripremi i započinjanju rata odigrao je fašizam, u kojem se najpotpunije odrazila agresivna suština imperijalizma, žestoka mržnja prema demokratiji, socijalizmu i Sovjetskom Savezu.

Fašizam je nikao u periodu najoštrijih unutrašnjih i spoljnih protivurečnosti kapitalističkog sistema i revolucionarnih potresa. On se javlja kao koncentrisana pojava političke reakcije na svim linijama, svojstvena imperijalizmu.

Ekonomске i političke protivurečnosti kapitalizma, koje su se izoštrile oko 1930. godine pod uticajem vrlo teške svetske ekonomske krize, jako su ojačale agresivna stremljenja imperijalističkih država, njihovu borbu za tržišta i sfere uticaja. Japan je 1931. napao Kinu i oteo Mandžuriju. Na Dalekom istoku formiralo se žarište svetskog rata.

S pobedom fašizma u Nemačkoj, s militarizacijom ove zemlje i pojačanim revanšističkim stremljenjima u centru Evrope, pojavilo se glavno žarište rata. Otpočinjući novi svetski rat agresivne fašističke države su računale da će likvidirati Sovjetski Savez — oslonac mira, demokratije

i socijalizma, razbiti komunistički i radnički pokret, ugušiti narodnooslobodilačku borbu naroda u kolonijama i zavisnim zemljama i zagospodariti svetom.

Dolazak hitlerovaca na vlast u Nemačkoj uverio je narode sveta da je fašizam otvorena teroristička diktatura najreakcionarnijih, najšovinističких, najimerijalističkih krugova finansijskog kapitala. On predstavlja najveću opasnost za sve slobodoljubive narode. Fašistički teror se najpre bacio na komuniste, kao glavnu snagu koja mu se suprotstavljala, a zatim na sve progresivne i slobodoljubive ljude.

Idući za tim da izvrše novu podelu sveta, hitlerovska Nemačka i druge fašističke države naročito su glasno propagirale plan napada na Sovjetski Savez, trudeći se da sebi obezbede podršku i obilnu pomoć zemalja zapadnih država. Između Nemačke i Japana je 1936. bio zaključen po zlu poznati »antikominternovski pakt«, kojemu je posle godinu dana prišla i Italija.

Zaklanjajući se iza buke hitlerovaca o »krstaškom pohodu« protiv komunizma, nemački monopoli su se spremali da prekroje kartu sveta u svoju korist.

Najreakcionarniji krugovi Engleske, Sjedinjenih Američkih Država i Francuske toliko su uveravali javnost u •antisovjetsku i antikomunističku misiju fašističkih država, a pre svega Nemačke, da su, ne vodeći računa istovremeno i o tome da će okrnjiti svoje interese, radili na najbržem preporodu industrijske i vojne moći fašističkih zemalja. Oni su težili ne samo da sačuvaju nego i da učvrste nemački imperijalizam i da ga iskoriste kao glavnu udarnu snagu u borbi protiv Sovjetskog Saveza. Oni su takođe računali da je moguć sporazum sa agresivnim fašističkim državama pošto se zadovolje njihove osvajачke težnje na račun SSSR-a i nekih drugih zemalja.

Fašističke države Nemačka, Italija i Japan, u kojima je vladao najmračniji poredak novoga veka, postavile su sebi cilj da agresijom, nasilnim pokoravanjem naroda i prisvajanjem tuđih teritorija zagospodare svetom. Popustljiva politika zapadnih država objektivno je išla na ruku agresorima.

Prve osvajačke akcije evropskih fašističkih zemalja počele su napadom Italije na Etiopiju 1935. godine. Zatim, u proleće 1938, Nemačka je izvršila anšlus Austrije. Vojno mešanje Nemačke i Italije u građanski rat u Španiji doprinelo je pobedi fašističkih snaga i uspostavljanju Frankove diktature u Španiji.

Oktobra 1938. godine nemačke snage su zauzele Sudetsku oblast, sredinom marta 1939. čitavu Čehoslovačku, a zatim deo Litve (Memelsku oblast). Sredinom aprila iste godine fašistička Italija zauzela je Albaniju.

Prvog septembra 1939, bez objave rata, Hitler je napao Poljsku, a 3. septembra su Velika Britanija i Francuska objavile rat hitlerovskoj Nemačkoj. Tako je počeo drugi svetski rat.

Pošto je osvojila Poljsku, nemačka armija produžava svoj osvajački pohod. Aprila 1940. godine ona zauzima Dansku, a krajem juna Norvešku, Luksemburg, Holandiju, Belgiju i Francusku, koje su bile iznutra oslabljene izdajom reakcionarnih krugova. U napadu na Francusku učestvuje i Italija. Fašističke države, koje su bile na vrhuncu svoje moći, 27. septembra 1940. u Berlinu zaključuju savez između Nemačke, Italije i Japana, takozvani Trojni pakt. A 28. oktobra 1940. Musolinijeve jedinice napadaju Grčku, gde nailaze na odlučan otpor naroda.

Osvojivši skoro čitavu Evropu, fašistička Nemačka pojačava pripreme za napad na Sovjetski Savez.

U jesen 1940. godine Hitler je uspeo da učvrsti uticaj Nemačke u zemljama jugoistočne Evrope, s ciljem da •ovlada Balkanom i da obezbedi južno krilo svojih snaga pri napadu na Sovjetski Savez. U novembru iste godine Trojnom paktu su prišle hortijevska Mađarska i Rumunija Antoneskua, a u martu 1941. i monarhofašistička Bugarska. Potom su nemačke snage stupile na teritoriju ovih zemalja.

Tako se Jugoslavija našla okružena trupama zemalja •članica Trojnog pakta. U ovim uslovima jugoslovenski vladajući krugovi, nemajući podršku naroda, težili su da

se približe zemljama Osovine. Jugoslovenska buržoazija je jedini izlaz iz takve situacije videla u priključenju Trojnom paktu. Ona je odbacila zahteve Komunističke partije Jugoslavije koji su bili usmereni na menjanje političkog kursa, na orijentaciju prema SSSR-u, na demokratizaciju zemlje i jačanje odbrambene moći Jugoslavije. Vlada Cvetković — Maček je 25. marta potpisala protokol o pristupanju Trojnom paktu. Tim aktom vladajući režim je pokušao Jugoslaviju pretvoriti u osovinskog satelita i uključiti je u Hitlerovu ratnu mašinu. Narodi Jugoslavije jednodušno su osudili ovaj akt izdaje i suprotstavili se uključenju svoje zemlje u fašistički »novi evropski poradak«.

Po dolasku Hitlera na vlast, uviđajući opasnost od fašizma, Komunistička partija Jugoslavije vodi politiku stvaranja širokog opštenarodnog antifašističkog fronta. Ona se pokazala kao jedina politička snaga u zemlji koja ustaje protiv fašizma. Ona pokreće narodne mase u borbu za podršku Etiopiji, šalje dobrovoljce u Spaniju, osuđuje anšlus Austrije, organizuje upisivanje desetine hiljada dobrovoljaca za odbranu ugrožene Čehoslovačke. Ukoliko se više približavala opasnost od fašističke agresije, Komunistička partija Jugoslavije još je odlučnije vodila borbu protiv kapitulantske vlade, zahtevajući demokratizaciju političkog života zemlje.

Uoči potpisivanja Trojnog pakta po celoj zemlji narasta talas ogorčenja, koji je dostigao svoju kulminaciju 27. marta na ulicama Beograda. Idejni vođa i organizator otpora bila je Komunistička partija Jugoslavije. Posle vesti o pristupanju Trojnom paktu, 25. i 26. marta došlo je, pod rukovodstvom komunista, do masovnih demonstracija u Beogradu, Splitu, Kragujevcu, Nišu, Cetinju i drugim gradovima. U svojim zahtevima partijsko rukovodstvo je tražilo da se stvori takva vlada koja će sa SSSR-om zaključiti ugovor o uzajamnoj pomoći. Da bi se podržao ovaj zahtev otpočeo je masovni narodni pokret U mnogim krajevima zemlje.

27. marta 1941. desetine hiljada Beograđana demonstriraju protiv pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu

Na dan 27. marta, pod uticajem antifašističkog i patriotskog stava naroda, zbačena je vlada Cvetković — Maček. Nova vlada, sa generalom Simovićem na čelu, nije ispunila zahteve naroda. No ona to nije ni mogla s obzirom na svoj karakter i sastav. I pored toga, iako tada nisu došle na vlast istinske narodne snage, 27. mart predstavlja pobjedu naroda Jugoslavije. Ujedno ovaj događaj označava istorijski preokret u političkom životu jugoslovenskih naroda. Narodne mase, rukovođene Komunističkom partijom, uporedo sa odbacivanjem kapitulantske politike zadale su udarac domaćoj buržoaziji razvijajući široko demokratski i revolucionarni pokret u zemlji.

Razbešnjen otporom naroda, Hitler odlučuje da uništi Jugoslaviju »surovošću bez milosti«. Na savetovanju 27. marta s višim rukovodiocima nemačkih oružanih snaga i ministrom spoljnih poslova izjavio je da je »on rešio da preduzme sve mere da uništi Jugoslaviju u vojnom pogledu i da je sruši kao državu ne čekajući moguću izjavu nove vlade o lojalnosti« i »da će naneti bespoštedan udar Jugoslaviji«, ali tako da »se vojni poraz izvede munjevitom brzinom«.

Da bi pridobio hortijevsku Mađarsku i carsku Bugarsku za rat protiv Jugoslavije, Hitler im je obećao da će oduzeti neke krajeve Jugoslaviji u njihovu korist. U isto vreme on je raznim obećanjima i političkim manevrima podstrekavao separatistička stremljenja izdajnika iz pete kolone usmerena na rasparčavanje zemlje.

Šestog aprila 1941, bez objave rata, fašističke zemlje izvršile su iznenada napad na Jugoslaviju. U tom napadu učestvovala je 51 divizija, od kojih 24 nemačke, 22 italijanske i 5 mađarskih.

Istovremeno sa upadom fašističkih trupa, nemačka avijacija (oko 500 bombardera uz pratnju 250 lovaca) ujutro 6. aprila je izvršila razbojnički napad na Beograd.

Vlada i Vrhovna komanda tadašnje Kraljevine Jugoslavije bile su obezglavljene, što je ubrzalo anarhiju i rasulo u zemlji.

Jugoslovenska vojska, slabo naoružana i obučena, nije bila pripremljena da vodi savremeni rat, bremenita svim onim protivrečnostima koje su razdirale Kraljevinu Jugo-

slaviju. Njen viši komandni kadar, većim delom, bio je kapitulantski raspoložen a jedan deo su činili izdajnici iz pete kolone. Zbog ovoga nemačka armija, koja je upala na jugoslovensku teritoriju, nije ni nailazila na znatniji otpor. Pojedinačni primeri otpora izražavali su spremnost jugoslovenskih građana i patriotski nastrojenih nižih starešina da brane zemlju.

Već u samom početku rata videli su se trulost Kraljevine Jugoslavije, kapitulantstvo njenog državnog i vojnog rukovodstva kao i otvorena izdaja pojedinih buržoaskih grupa koje su stvarale ili pokušale da stvore razne političke organizacije slične Kvislingovoj.

Komunistička partija Jugoslavije bila je jedina politička partija u zemlji koja je otpočela odlučnu borbu za odbranu zemlje. Ona je razvijala patriotska osećanja u narodu, ukazivala na posledice gubitka nacionalne nezavisnosti, ulagala maksimalne napore u produženju otpora agresoru bez obzira na izdajničke pozicije vladajućih krugova Jugoslavije. Predstavnici Komunističke partije odlaze u štabove jedinica sa zahtevom da se oružje da radnicima i svim antifašistima. Ali vlada i vojno rukovodstvo nisu želeli da daju oružje u ruke naroda i komunisti. Zbog ovoga mere koje je preduzela Komunistička partija Jugoslavije, kao i gotovost naroda za borbu, nisu mogle sprečiti poraz i raspad bivše jugoslovenske vojske. Petnaestog aprila su kralj, vlada i Vrhovna komanda pobjegli u inostranstvo, ovlastivši svoje opunomoćenike da potpišu pakt o bezuslovnoj kapitulaciji, što je i urađeno 17. aorila 1941. godine u štabu nemačke 2. armije u Beogradu. Više od 300 hiljada pripadnika bivše jugoslovenske vojske odvedeno je u zarobljeništvo.

Kratak aprilski rat, iako se završio porazom Kraljevine Jugoslavije, imao je značajne međunarodne posledice. Hitlerova komanda bila je prinuđena da napad na SSSR odgodi sa 15. maja na 22. jun, tj. 38 dana docnije.¹

¹ Proces des grands crimineles, XXXIV, 170, str. 702. Zbog napada na Jugoslaviju početak akcije »Barbarosa« mora se odložiti za 4 nedelje — takva je odluka doneta u Hitlerovom Glavnom štabu 27. 3. 1941. g. (Zbornik dokumenata i podataka o narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (u daljem tekstu: Zbornik), tom II, knj. 2, str. 465—468).

Slom Kraljevine Jugoslavije bio je kraj monarhističke države, osnovane na nacionalnom bespravljju i izrabljivanju radnih slojeva.

Posle aprilskog rata Jugoslavija je bila podeljena među fašističkim agresorima: Slovenija — između Nemačke, Italije i Hortijeve Mađarske; Srbiju i Banat zauzela je Nemačka, predavši pogranične krajeve Srbije Borisovoj Bugarskoj; veliki deo Dalmacije, Hrvatskog primorja, Crnu Goru, Kosovo i Metohiju okupirala ili anktirala je Italija; Bačku, Baranju i Međumurje zauzela je hortijevska Mađarska; Makedoniju su podelili između sebe fašistička Italija i carska Bugarska.

Smatrajući ove oblasti kao svoje, okupatori su namećući da izvrše njihovu denacionalizaciju sve do nasilnog iseljavanja stanovnika-starosedelaca, do zatvaranja u logore i do fizičkog uništenja stanovništva.

Okupacione vlasti, koristeći se separatističkim težnjama i podrškom pojedinih jugoslovenskih buržoaskih grupacija, stvarale su političke organizacije kvislinškog karaktera. U Sloveniji je na dan napada na Jugoslaviju ban Natlačen formirao »Narodni svet«, koji je trebalo da stvori slovenačku državu u okviru hitlerovske Nemačke. Desetog aprila fašistički agenti u Zagrebu proglasili su ustašku Nezavisnu Državu Hrvatsku, i okupator je doveo na vlast zločinca Antu Pavelića. U Beogradu su 1. maja nemački okupatori formirali komesarsku vladu s izdajnikom Milanom Aćimovićem na čelu.

S okupacijom i komadanjem Jugoslavije nastupili su najteži dani za njene narode.

Osvojivši većinu evropskih zemalja i zavladaвши vojnoindustrijskim potencijalom skoro cele Evrope, hitlerovska Nemačka je 22. juna 1941. godine napala Sovjetski Savez. Usmerivši svoju ratnu mašinu protiv sovjetske zemlje, Hitler je hteo da se zauvek obračuna sa prvom i tada jedinom u svetu socijalističkom državom, s komunističkim i radničkim pokretom, i da nemačkim kapitalistima otvori put ka svetskom gospodstvu.

Nemačko fašističko komandovanje je računalo da će za nekoliko meseci uništiti Crvenu armiju, a zatim pri-

stupiti osvajanju Velike Britanije i drugih zemalja. Ali to je bila fatalna greška. Razbojnički napad hitlerovske Nemačke na Sovjetski Savez predstavljao je početak njenog neizbežnog poraza.

Sovjetski narod i njegove oružane snage herojski su se borili s lukavim i tehnički bolje opremljenim neprijateljem. Bezpbzira na privremene neuspehe i velike gubitke ljudstva, naoružanja i teritorije, Crvena armija je preduzimala protivnapade, iznuravala neprijateljske snage i stvarala pogodne uslove za razvijanje širokih napadnih operacija.

Herojska borba sovjetskog naroda i njegovih oružanih snaga protiv hitlerovske Nemačke i njenih satelita nadahnjivala je porobljene narode na otpor fašizmu, ulivala im veru u sopstvene snage i neizbežnost pobeđe pravedne stvari.

Josip Broz Tito je rekao: »Svaki uspjeh, svaki podvig Crvene armije odjekuje u srcima boraca Narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije i daje im poleta za još uporniju, za još nemilosrdniju borbu protiv okupatora i njegovih domaćih slugu«. ² On je takođe rekao: »Sta je nas rukovalo i šta nam je ulivalo vjeru u pobjedu? Rukovala nas je ljubav prema našoj domovini, ljubav prema nezavisnosti našeg naroda; rukovala nas je vjera u nepobjedivost velikog saveznika Sovjetskog Saveza. Rukovala nas je vjera u nepobjedivost slavne Crvene armije«. ³

»Italijanski partizani i svi italijanski demokrati« — piše jedan od rukovodilaca gapista (partizana u gradovima) Milana i Torina — »sa iskrenim osećanjem simpatija i oduševljenja pratili su dejstva slavne Crvene armije i svih naroda Sovjetskog Saveza. Njihovi herojski podvizi oduševljavali su naše borce«. ⁴

Mnoge poznate ličnosti Zapadne Evrope, Amerike i drugih kontinenata, takođe su gledale u Sovjetskom Savezu glavnu snagu u borbi protiv fašističkih agresora. U tele-

² Josip Broz Tito: Govori i članci, knj. I, str. 35.

³ Isto, str. 250.

⁴ D. Peše: Vojnici bez uniforme, M., Voenizdat, 1959, str. 62.

gramu upućenom predsedniku sovjetske vlade, od 27. septembra 1941. godine, general de Gol je, na primer, pisao: »U trenutku kada slobodna Francuska postaje saveznik Sovjetske Rusije u borbi protiv zajedničkog neprijatelja, dozvoljavam sebi da izrazim svoje divljenje zbog nepokolebljivog otpora ruskog naroda i zbog junaštva i hrabrosti njegove armije i njegovih komandanata. Bacivši sve svoje snage protiv agresora, SSSR je svima sada ugnjetenim narodima dao veru u oslobođenje. Ne sumnjam, da će, zahvaljujući heroizmu sovjetskih armija, napori saveznika biti ovenčani pobedom«.

U zimu 1941/42. godine Crvena armija je na prilazima voljenom glavnom gradu dala »nepobedivoj« Hitlerovoj vojsci prvu lekciju u drugom svetskom ratu.

Poraz nemačke fašističke vojske pred Moskvom imao je ogromno vojno-političko i međunarodno značenje. Bilo je očevidno da je od strane hitlerovaca razvikani plan »munjevitog rata« postao neosnovan. Crvena armija je razbila mit o nepobedivosti nemačke armije.

S velikom radošću, kao svoju sopstvenu pobedu, jugoslovenski narodi i njihovi borci-partizani primili su vest o porazu hitlerovske vojske pred Moskvom.

Veliki značaj za dalje razvijanje narodnooslobodilačkog pokreta u svima okupiranim zemljama imala je istorijska pobjeda Crvene armije na obalama velike ruske reke Volge. Jugoslovenski narodi kao i drugi narodi primili su je sa oduševljenjem. »Fašisti su posle staljingradske bitke obesili noseve, a nama su porasla krila«, govorili su borci Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije.

Pobeda Crvene armije na Volgi predstavlja najkрупniji vojno-politički događaj drugog svetskog rata. Nastao je korenit prelom toka otadžbinskog rata sovjetskog naroda i celog drugog svetskog rata. Trodnevna žalost koju je Hitler objavio povodom uništenja 330.000 pripadnika armije feldmaršala Paulusa kao da je jednovremeno najavljivala početak najteže krize fašističke Nemačke. Njena vojna sila i njen vojni prestiž bili su podriveni.

Koristeći se rezultatima pobjede kod volške tvrđave, Crvena armija je nastavila da neprijatelju nanosi snažne udare na drugim sektorima fronta. Time je započelo masovno proterivanje neprijatelja sa sovjetske teritorije.

U toku leta 1943. godine Crvena armija je razbila krupnu grupaciju nemačke fašističke vojske u rejonu Kurska i očistila od neprijatelja više od polovine ranije okupirane sovjetske teritorije, zaključno sa Donbasom i Ukrajinom na levoj obali Dnjepra.

U kurskoj bici Crvena armija je sahranila nade upravljača fašističke Nemačke da se revanširaju za poraz na Volgi, da izmene tok rata u svoju korist novim nastupanjem, da povrate izgubljenu strategijsku inicijativu i sačuvaju od neminovnog raspadanja agresivni blok fašističkih država.

Poraz nemačke fašističke armije u kurskoj bici olakšao je uspešno iskrcavanje anglo-američkih snaga u Italiji i njihovo napredovanje u dubinu teritorije, i time uticao na poraz ove zemlje u ratu. Bitka kod Kurska je dovela do značajnog slabljenja sredozemnog ratišta, jer je nemačko-fašističko komandovanje bilo prinuđeno da prebaci sa njega na sovjetsko-nemački front značajne vazduhoplovne snage kao i jedinice drugih rodova vojske. Očigledno je da Hitler, bez obzira na uporne molbe Musolinija, nije mogao dodeliti vojne snage za zaštitu Italije, pravdajući se potrebama ruskog fronta.

Nadahnuti veličanstvenim pobjedama Crvene armije, narodi okupiranih zemalja još više su bili podstreknuti u borbi protiv stranih osvajača. Narodnooslobodilačka vojska i partizani Jugoslavije postigli su u 1943. godini krupne uspehe u borbi protiv nemačkih fašističkih okupatora.

Herojsku borbu Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije pažljivo su pratili sovjetski ljudi i progresivne snage drugih zemalja. »Moskovski radio« — pisala je »Borba« 8. februara 1943. — »svakodnevno beleži herojski otpor naših hrabrih boraca, govori o njemu celom svetu, kao o vanrednom primeru . . . Moskva se raduje i žalosti zajedno sa nama . . .«

Godine 1944. na sovjetsko-nemačkom frontu vođene su velike bitke. Razvijajući borbene uspehe iz protekle

godine, Crvena armija je u prvoj polovini 1944. godine nastavila da razbija nemačke fašističke armije kod Lenjingrada i Novgoroda i na jugu zemlje. Snage četiri ukrajinska fronta, u sadejstvu sa Crnomorskom flotom, oslobodile su gotovo svu Ukrajinu na desnoj obali Dnjepra i Krim, očistile od okupatora veći deo Sovjetske Moldavije i stupile u severoistočne krajeve Rumunije.

Pod udarima Crvene armije počeo je da se raspada blok fašističkih država. Rumunske, mađarske, finske i bugarske saveznike Hitlerove obuzeli su strah i pometnja. Oni su počeli da traže način da se izvuku iz zagrljaja fašističke Nemačke i da napuste ratovanje na njenoj strani.

U leto i jesen 1944. godine Crvena armija je nanela snagama neprijatelja uzastopne snažne udare u Kareliji, Belorusiji, zapadnoj Ukrajini, rejonu Kišinjev — Jaš, Pri-baltiku. Mađarskoj, istočnom delu Jugoslavije i severnoj Finskoj. U to vreme postignuti su veliki politički i vojni rezultati. Crvena armija je oslobodila sovjetsku teritoriju. Državna granica SSSR-a bila je uspostavljena celom svojom dužinom od Barencovog do Crnog mora.

Ispunivši svoj zadatak u pogledu oslobodenja okupiranih područja SSSR-a, Crvena armija je prenela borbena dejstva na teritoriju zemalja Centralne i Jugoistočne Evrope, i pomogla narodima tih zemalja da se oslobode fašističkog jarma.

Za vreme ostvarivanja strategijskih napadnih operacija u 1944. godini, od kojih su se mnoge završavale opkoljavanjem i uništenjem krupnih neprijateljskih grupacija, Crvena armija je nanela neprijatelju ogromne gubitke. U 1944. godini bilo je potpuno uništeno ili zarobljeno 126 divizija i 25 brigada, razbijeno 361 divizija⁵ i 27 brigada, od kojih je 47 divizija i 20 brigada pretrpelo takve gubitke da su morale biti rasformirane. Neprijatelj je u 1944. godini izgubio ukupno 2,600.000 ljudi, 48.000 topova i minobacača, 15.000 tenkova i jurišnih topova, 17.000 aviona. Najveće gubitke pretrpela je nemačka fašistička armija u toku letnje i jesenje kampanje. »U toku leta i jeseni 1944.

⁵ Istorija velikog otadžbinskog rata Sovjetskog Saveza 1941 — 1945. g., M., Voenizdat, 1962, str. 503.

godine« — piše hitlerovski general E. Vestfal — »nemačka armija pretrpela je najveći poraz u svojoj istoriji, koji je čak prevazišao i staljingradski. . . Tada je Nemačka nezadrživo srljala u propast«. ⁶

U punom zamahu uspešnih napadnih operacija Crvene armije, juna 1944. ostvareno je iskrcavanje britanskih i američkih armija na severu Francuske. Naši saveznici su najzad otvorili drugi front u Evropi, koji su tako dugo očekivali narodi sveta, i započeli borbena dejstva protiv hitlerovske Nemačke na zapadu.

Borbena dejstva saveznika u Zapadnoj Evropi vezala su 60 nemačkih divizija koje su protiv njih dejstvovala početkom juna. Hitlerovsko komandovanje bilo je prisiljeno da kao pojačanje ubaci u borbu protiv anglo-američkih armija deo snaga svoje strategijske rezerve. Nemačka je takođe izgubila značajnu okupiranu teritoriju na zapadu, s koje je crpla rezerve za vođenje rata. Nema sumnje da je sve to objektivno doprinelo Crvenoj armiji da u kratkom roku završi oslobođenje okupiranih rejona Sovjetskog Saveza. Ali otvaranje drugog fronta u Evropi nije dovelo do povlačenja jedinica nemačko-fašističke vojske sa sovjetsko-nemačkog fronta. ⁷ Bilo je očigledno da bez snažnih operacija Crvene armije u leto 1944. godine, kojima su bile vezane neprijateljske snage nekoliko puta veće od onih koje su dejstvovala protiv saveznika na Zapadu, Englezi i Amerikanci ne bi se mogli tako uspešno iskrcati u Normandiji i isterati nemačku fašističku vojsku iz srednje Italije, Francuske i Belgije. Na taj način, hitlerovska Nemačka se našla pritešnjena između dva fronta. Počele su se ostvarivati odluke Teheranske konferencije o zajedničkim udarima po Nemačkoj sa istoka, zapada i juga. Iskrsle su stvarne mogućnosti da se skрати trajanje rata, smanje žrtve i patnje mnogih naroda.

Veliki značaj za uspešno vođenje rata protiv hitlerovske Nemačke imala je spoljna politika Komunističke

⁶ Kobne odluke, M., Voenizdat, 1958, str. 257—259.

⁷ U početku letnje i jesenje kampanje 1944. g. na sovjetsko-nemačkom frontu nalazilo se 228 divizija i 23 brigade, od kojih nemačkih 179 divizija i 5 brigada. Od juna do decembra na sovjetsko-nemački front je bilo prebačeno još 60 divizija i 13 brigada, a predислоcirano na zapad samo 12 divizija i 5 brigada.

partije i sovjetske vlade. Glavni napor sovjetske spoljne politike bio je usmeren na ujedinjavanje svih snaga koje se bore protiv fašističke Nemačke i njenih satelita, na stvaranje antifašističke koalicije država i naroda.

Ovi napori krunisani su uspehom. Antihitlerovska koalicija bila je obrazovana, bez obzira na to što su u njen sastav ušle zemlje sa različitim društvenim sistemima, što su njeni članovi zastupali suprotne ideologije. Zahvaljujući velikoj ulozi Sovjetskog Saveza ova koalicija je dovela do potpunog uništenja hitlerovske Nemačke.

Narodi Sovjetskog Saveza, Jugoslavije i drugih zemalja visoko cene udeo SAD i Velike Britanije u zajedničkoj borbi protiv agresivnih fašističkih država. Oni žele da se u svim zemljama objektivno ceni odlučujuća uloga Crvene armije u uništenju zajedničkog neprijatelja, kao i uloga i značaj narodnooslobodilačkih i demokratskih pokreta u borbi protiv fašizma.

Glavni teret proteklog rata podneo je sovjetski narod i njegova Crvena armija. Sovjetsko-nemački front bio je u toku celog drugog svetskog rata glavni i odlučujući front.

Na početku rata protiv Sovjetskog Saveza je dejstvovalo 190 kompletno popunjenih, tehnički opremljenih i dobro osposobljenih divizija fašističke Nemačke i njenih satelita. Već u leto 1942. godine⁸ broj neprijateljskih divizija koje su dejstvovale protiv Crvene armije porastao je na 237, a u jesen — na 266 združenih jedinica, od kojih 193 nemačke, tj. gotovo jedan i po puta više nego 1941. godine. Početkom 1944. godine nemačko-fašističko komandovanje je i dalje držalo glavninu svojih snaga na sovjetsko-nemačkom frontu. Protiv Sovjetskog Saveza dejstvovalo je u to vreme 236 divizija i 18 brigada,⁹ dok su u Zapadnoj Evropi i na Balkanu bile 102 divizije i 3 brigade.

Bez obzira na otvaranje drugog fronta u Evropi, sovjetsko-nemački front je ostao kao i pre glavni, na kojem su bile koncentrisane gotovo dve trećine nemačke faši-

⁸ Istorija KPSS, Gospolitizdat, 1962, str. 554, 574, 575.

⁹ Istorija velikog otadžbinskog rata Sovjetskog Saveza 1941—1945, Voenizdat, 1963, t. 5, str. 461.

stičke vojske. Za borbu protiv Crvene armije, kao glavnog neprijatelja, u drugoj polovini 1944. prebačeno je još 60 divizija¹⁰ i 13 brigada, od kojih iz Nemačke 40 združenih jedinica, iz Francuske 5, iz Italije 3, iz Norveške, Danske i Holandije 3, iz zemalja Balkanskog poluostrva 21.

U skladu sa razvijanjem sovjetske vojne veštine, porastom borbene sposobnosti ličnog sastava Crvene armije, i naglog povećanja njene tehničke opremljenosti, neprekidno je rasla efikasnost borbenih dejstava sovjetskih trupa. U borbama kod Moskve Crvena armija je razbila 25 od 74 neprijateljske divizije koje su učestvovala u borbenim dejstvima; u bici na Volgi — 49 od 65 divizija; u kurskoj bici — 39 od 92 divizije; u napadnoj operaciji na Ukrajinu na desnoj obali Dnjepra — 76 od 135 divizija; u beloruskoj operaciji — 76 od 114 nemačkih fašističkih divizija koje su učestvovala u borbama.

Crvena armija nije samo oslobađala teritoriju koju je neprijatelj okupirao. U žestokim bitkama ona je težila da odseče pravce odstupanja na zapad, da okruži i uništi neprijateljevu živu silu i borbenu tehniku. Prema dokumentima nemačkog generalštaba, u periodu od 22. juna 1941. do 1. januara 1944. prosečni mesečni gubici kopnene vojske hitlerovske Nemačke na sovjetsko-nemačkom frontu iznosili su 183.000 ljudi, a u sledećem periodu oni su dostizali prosečno do 220.000 vojnika i oficira.

U toku velikog otadžbinskog rata Crvena armija je razbila ukupno 1024 neprijateljske divizije, u koji broj su uračunate združene jedinice koje su upale na teritoriju Sovjetskog Saveza u junu 1941, 466 divizija koje su naknadno upućene na sovjetsko-nemački front i 470 divizija koje je nemačko fašističko komandovanje popunjavalo na tom frontu u toku celog rata.¹¹ Sovjetske oružane snage uništile su takođe glavne snage neprijateljeve avijacije i veći deo borbene tehnike i naoružanja, koje su proizvodili hitlerovska Nemačka i porobljene evropske zemlje.

¹⁰ Istorija velikog otadžbinskog rata Sovjetskog Saveza 1941—1945, Voenizdat, 1963, t. 5, str. 464.

¹¹ Drugi svetski rat 1939—1945, Voenizdat, 1958, str. 840—844.

Sovjetski Savez i herojska Crvena armija odigrali su odlučujuću ulogu u razbijanju ratne mašine fašističke Nemačke, pružili neocenjivu pomoć oslobodilačkoj borbi naroda i stekli njihovo večno priznanje i zahvalnost.

Sovjetski narod je izvršio veliki oslobodilački podvig, koji će kao najsvetlija stranica biti zauvek sačuvan u istoriji i uspomeni naroda svih zemalja. »Ne samo naši savremenici«, — rekao je N. S. Hruščov, — »već će i sledeća pokolenja uvek pamtiti svetli lik herojskih boraca koji su u smrtonosnim bitkama razbili fašističke horde, čuvati uspomenu na one koji su spasli svetlu budućnost čovečanstva«.¹²

Veličanstvene pobede sovjetskih oružanih snaga nad hitlerovskom Nemačkom i njenim saveznicima bile su moguće zato što je Komunistička partija Sovjetskog Saveza, sa Centralnim komitetom na čelu, bila vodeća i nadahnjujuća snaga sovjetskog naroda i njegove armije i borbeni organizator opštenarodne borbe protiv okupatora.

Komunistička partija otkrila je sovjetskom narodu ogromnu opasnost koja se nadnela nad domovinom Velikog Oktobra, podigla ga i organizovala za sveti rat protiv fašističkih osvajača, za zaštitu prve u svetu socijalističke države. Provođeci u život ratni program, KPSS je razvila gigantski organizatorski i politički rad i pretvorila zemlju u jedinstveni borbeni front. »Sve za front! Sve za pobedu!« — pod takvom parolom su u pozadini herojski radili radnička klasa, seljaštvo i sovjetska inteligencija.

Zajedničkom odlukom CK SKP(b), Prezidijuma Vrhovnog sovjeta i Saveta narodnih komesara SSSR od 30. juna 1941. bio je obrazovan vanredni organ — Državni komitet odbrane (DKO), u čijim se rukama nalazila sva vlast u zemlji. DKO je ostvarivao državno, vojno i ekonomsko rukovođenje, objedinjavao delatnosti državnih i vojnih ustanova, partijskih, sindikalnih i komsomolskih organizacija radi postizanja najbrže mobilizacije svih snaga i sredstava zemlje za odbijanje fašističkih napada i uni-

¹² N. S. Hruščov, Četrdeset godina velike oktobarske socijalističke revolucije, Gospolitizdat, 1959, str. 8.

štenje neprijatelja. Svima oružanim snagama Sovjetskog Saveza rukovala je Vrhovna komanda.

Partija se stalno brinula o vojnoj moći sovjetskih oružanih snaga i o moralnoj čvrstini boraca, naročito za vreme privremenih neuspeha Crvene armije. Na osnovu partijske mobilizacije u oktobru 1941. u vojsku je upućeno više od 95.000 komunista i komsomolaca, a krajem godine je u redove Crvene armije i Ratne mornarice stupilo oko milion komunista i više od dva miliona komsomolaca. Sovjetski borci, koje je partija vaspitala u duhu bezgranične odanosti domovini, lične odgovornosti za sudbinu socijalističke otadžbine, duboke vere u pobedu nad fašizmom, požrtvovano i hrabro su se borili protiv neprijatelja. Njihova bezgranična hrabrost, odvažnost i masovni heroizam dobili su opšte priznanje ne samo sovjetskih ljudi već i slobodoljubivih naroda svih zemalja.

Komunistička partija preorijentisala je narodnu privredu na vojni kolosek, što se ostvarivalo u uslovima okupacije jednog dela zemlje i evakuacije mnogih industrijskih preduzeća na istok. Herojska radnička klasa, inženjeri i tehničari divovskim naporom su savladali vanredne teškoće i obezbedili sve što je Crvenoj armiji bilo neophodno za borbu protiv neprijatelja.

Radnike koji su odlazili na front zamenjivali su kod mašina žene i deca, koji su, ne štedeći snagu i vreme, kovali oružje pobeđe. U prvim mesecima rata nastale su komсомolsko-omladinske frontovske brigade, koje su znatno premašivale proizvodne zadatke. »U radu kao i u borbi!«, »Jedna norma za sebe, druga norma za druga koji je otišao na front!« — takve su bile parole trudbenika u pozadini. Na poziv partije, 1942. godine razvilo se snažno savezno socijalističko takmičenje za pomoć frontu. Sve je to u celini doprinelo podizanju industrijske proizvodnje, a naročito vojne.

Godine 1942. ukupna proizvodnja svih industrijskih grana SSSR-a povećala se u poređenju sa 1941. godinom više od jedan i po puta. U zemlji je izgrađeno preko 10.300 industrijskih preduzeća. Sve je to bilo rezultat velikog organizatorskog rada partije na polju privrede, vanrednih napora radničke klase, inženjera i tehničara.

Porast ratne proizvodnje i snabdevanje Crvene armije zavisili su, prirodno, od opšteg razvoja industrije, a pre svega teške industrije. U toku 1943. i 1944. godine Komunistička partija je upravo u tom pravcu sproveda ogroman organizatorski i politički vaspitni rad među narodnim masama.

Tih godina je bila oslobođena velika teritorija SSSR-a. Komunistička partija i sovjetska vlada usmerile su napore sovjetskih ljudi na uspostavljanje normalnog života u tim rejonima, na podizanje industrije i poljoprivrede.

U toku daljeg podizanja industrije sve više se povećavala proizvodnja ratne tehnike i naoružanja. U toku 1942. i 1943. godine sovjetske fabrike za proizvodnju tenkova proizvele su 44.600 ratnih mašina, a nemačke fabrike samo 18.200. U tim istim godinama vazduhoplovna industrija SSSR-a dala je frontu 20.000 aviona više nego nemačka vazduhoplovna industrija. Istovremeno je sovjetska industrija proizvodila sve više novih i savršenijih tipova ratne tehnike.

Već na početku 1944. godine Crvena armija je u ljudstvu bila brojno jača od neprijateljske vojske za 1,3 puta, u topovima i minobacačima — 1,7, tenkovima i samohodnim topovima — 1,4 i u avionima — 2,7 puta. Docije su se ti odnosi stalno menjali u korist sovjetskih oružanih snaga. Crvena armija je 1944. godine dobila novih 29.000 tenkova i samohodnih topova, preko 40.000 aviona, preko 120.000 topova i veliki broj puškomitraljeza i mitraljeza, pušaka i automata, a takođe potrebnu količinu municije za sve vrste oružja. Ogromni uspesi sovjetske ratne privrede dokazali su vanredna preimućstva socijalističkog poretka.

Značajan radni napor uložilo je u toku rata sovjetsko kolhozno seljaštvo. Savlađujući velike teškoće izazvane ratom, kolhoznici su snabdevali sovjetske borce i gradska naselja hranom, a industriju sirovinama.

Veliki doprinos opštim naporima sovjetskog naroda u ratnim godinama dali su trudbenici železničkog, automobilskog, vazduhoplovnog, pomorskog i rečnog transporta. Oni su uspjeli da prevezu ogromne količine tereta za front, i narodnu privredu.

Tako je sovjetski narod herojskim radom u pozadini kovao pobjedu nad neprijateljem i svojim snažnim radom podupirao Crvenu armiju kako za vrijeme teških odbrambenih borbi tako i u periodu njenih trijumfalnih pobjeda, koje su se završile potpunim uništenjem hitlerovske Nemačke.

Komunistička partija Sovjetskog Saveza bila je duhovni vođa i organizator oružane borbe sovjetskih ljudi u neprijateljskoj pozadini. Nalazeći se na privremeno okupiranoj teritoriji i uključujući se u borbu protiv stranih osvajača, sovjetski ljudi nisu se samo svetili neprijatelju za zgarišta i prolivenu krv svojih sunarodnika, za pljačke i nasilja. Vaspitani od partije u duhu bezgranične ljubavi prema domovini, oni su shvatili svoju odgovornost za sudbinu socijalističke države, domovine Velikog Oktobra.

Ilegalnim partijskim radom i partizanskim pokretom neposredno je rukovodila komisija koju je formirao CK SKP(b), a i operativne grupe koje su bile formirane pri centralnim komitetima saveznih republika i oblasnim komitetima partije prifrontovskog pojasa.

Krajem maja 1942, odlukom CK SKP(b), bio je obrazovan Glavni štab partizanskog pokreta pri Vrhovnoj komandi.

Partizanski pokret u privremeno okupiranim rejoniima Sovjetskog Saveza imao je zaista opštenarodni karakter. U njemu su učestvovali predstavnici svih narodnosti. Krajem 1943. godine oružanu borbu protiv nemačkih fašističkih osvajača vodilo je više od milion partizana. Stotine hiljada komunista i komsomolaca, pod neposrednim rukovodstvom ilegalnih partijskih i komsomolskih organa (oblasnih i rejonskih komiteta), koji su dejstvovali na okupiranoj teritoriji, predstavljali su glavni oslonac partizanskih jedinica.

Pod uticajem pobjeda Crvene armije, narodni rat u neprijateljskoj pozadini 1944. godine razbuktao se još jače i dostigao najveći polet. Obrazovane su nove partizanske jedinice a brojno stanje postojećih partizanskih odreda, brigada i divizija povećalo se nekoliko puta. Na okupiranoj teritoriji u Belorusiji, Ukrajini i u zapadnim oblastima RSFSR pojavila su se nova partizanska područja i

zone i proširila se teritorija koju su kontrolisali partizani. Pozadina nemačke fašističke armije na sovjetskoj teritoriji predstavljala je aktivan vulkan.

Aktivna dejstva sovjetskih partizana po komunikacijama (železničkim prugama i automobilskim putevima) neprijatelju nisu samo remetila rad u njegovoj pozadini, već su prisiljavala hitlerovsko komandovanje da za borbu protiv partizana odvaja znatne snage. Tako su u martu i aprilu 1944. godine samo združene jedinice ukrajinskih partizana, pod komandom P. P. Veršigore, A. F. Fedorova, M. I. Naumova, S. F. Malikova, A. M. Grabčika i drugih, privukle na sebe deset neprijateljskih divizija.

Nalazeći se u neposrednoj blizini linije fronta, partizani su u sadejstvu sa regularnim trupama jurišali na gradove i sela, zauzete od strane neprijatelja. Oni su često oslobađali od fašističkih hordi pojedine gradove i naseljena mesta i držali te rejone do dolaska jedinica Crvene armije.

Velike operacije partizana i njihovi poznati napadi na neprijateljsku pozadinu ometali su neprijatelja u manevrisanju snagama i sredstvima svojih grupacija i u blagovremenom prebacivanju rezervi iz duboke pozadine. Partizanski pokret predstavljao je za vreme rata jedan od najvažnijih činilaca pobjede nad hitlerovskom Nemačkom.

Izvanredni uspjesi Crvene armije na frontu i herojska dejstva sovjetskih partizana u neprijateljskoj pozadini u velikoj su mjeri uticali na razvijanje narodnooslobodilačke borbe naroda okupiranih zemalja. Snažni udari oružanih snaga SSSR-a sve više su se slivali s narodnooslobodilačkim pokretom evropskih naroda. Ubrzavao se proces neizbežnog sloma hitlerovskog »novog poretka« u Evropi i celog agresivnog bloka fašističkih država.

Opštenarodni rat u Jugoslaviji rasplamsao se 1944. godine još većom snagom. Znatno su se pojačala borbena dejstva narodnih oružanih snaga, pripadnika pokreta otpora u drugim zemljama pod hitlerovskom okupacijom.

U borbi protiv nemačkih fašističkih osvajača, Sovjetski Savez je davao značajnu materijalnu pomoć narodnim »oružanim snagama Poljske, Cehoslovačke, Narodnooslobo-

dilačkoj vojsci i partizanskim odredima Jugoslavije i partiotskim snagama drugih zemalja.

Po odluci sovjetske vlade, donesenoj krajem 1943. godine, u Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije bila je upućena sovjetska vojna misija. Glavni joj je zadatak bio da pronade načine i mogućnosti za ukazivanje svestrane pomoći Narodnooslobodilačkoj vojsci i partizanskim odredima Jugoslavije.

Za prebacivanje naoružanja, opreme, hrane, lekova i drugih sredstava u Jugoslaviju bile su obrazovane specijalne vazduhoplovne baze. Rastojanje od njih do rejonu izbacivanja tereta u Jugoslaviji, i obratno, iznosilo je u pravoj liniji više od 2.500 kilometara. Savlađujući to prostranstvo, sovjetski piloti su se gotovo celo vreme nalazili nad teritorijom zaposednutom od strane neprijatelja i bili izloženi snažnom dejstvu njegove protivvazdušne odbrane. Bez obzira na sve teškoće, sa vazduhoplovnih baza u rejonu Kijeva i Vinice ostvarene su hiljade avio-poletanja i dostavljeno je Narodnooslobodilačkoj vojsci i partizanskim odredima Jugoslavije nekoliko hiljada tona raznog materijala.

Godine 1944, u sporazumu sa Englezima i Amerikancima, bila je obrazovana sovjetska vazduhoplovna baza u Bariju (Italija). U početku se u bazi nalazilo 12 transportnih i 12 lovačkih aviona i oko 250 ljudi letačkog sastava. Zatim je ta baza znatno popunjena avionima i ljudstvom. Iz vazduhoplovne baze u Bariju izvršeno je te godine 1460 poletanja i otpremljene su Narodnooslobodilačkoj vojsci i partizanskim odredima Jugoslavije tri hiljade tona raznog ratnog materijala. Sovjetski piloti prebacili su iz Jugoslavije u Italiju na lečenje hiljade ranjenih i bolesnih vojnika i oficira Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije.

Dolaskom Crvene armije na granice Jugoslavije znatno su se poboljšali uslovi za snabdevanje Narodnooslobodilačke vojske. Sovjetski Savez je dobio mogućnost da Narodnooslobodilačkoj vojsci poveća pomoć u oružju i ratnoj tehnici.

Slavni i teški put prošli su Narodnooslobodilačka vojska i partizani Jugoslavije od trenutka okupacije zemlje od strane fašističkih osvajača do susreta sa herojskom Crvenom armijom na jugoslovenskoj teritoriji.

Komunistička partija Jugoslavije, sa Josipom Brozom Titom na čelu, jedini je organizator i rukovodilac naroda u borbi za nacionalno oslobođenje i koreniti društveno-politički preobražaj. To je logičan nastavak borbe jugoslovenskih komunista koju su oni vodili u predratnom periodu. Zahvaljujući odlučnoj borbi za demokratizaciju i odbranu zemlje i borbi protiv izdaje i kapitulanstva, ona je uspela da oko sebe okupi napredne i patriotske snage, što je predstavljalo neophodan preduslov za organizovanje borbe za nacionalno oslobođenje, za novi društveni poređak, za stvaranje bratske zajednice ravnopravnih naroda.

Od samog početka okupacije Komunistička partija Jugoslavije, iako u dubokoj ilegalnosti, počela je da priprema oružanu oslobodilačku borbu. Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije, na svojoj sednici u Zagrebu, 10. aprila 1941, doneo je odluku da se nastavi pružanje otpora agresorima; da se u slučaju potpunog raspada vojske i države (što je, prema razvoju događaja, trebalo uskoro očekivati) pristupi organizaciji i političkoj pripremi oružane borbe. Na istoj sednici formiran je Vojni kamitet, sa Josipom Brozom Titom na čelu, koji će rukovoditi vojnim pripremama ove borbe. U proglasu od 15. aprila 1941. godine, Centralni komitet ističe da komunisti i radnička klasa Jugoslavije treba »da budu u prvim redovima u borbi protiv osvajača«; objašnjava se društveno-politički smisao te borbe u kojoj će se »radati novi svet« i stvarati »na istinskoj nezavisnosti svih naroda Jugoslavije slobodna, bratska zajednica«.¹³

Savetovanje Komunističke partije Jugoslavije održano početkom maja 1941. godine u Zagrebu imalo je izuzetno važan značaj za pripremu ustanka. Na savetovanju je određen glavni zadatak Partije u tom periodu: organizacija i predvođenje borbe jugoslovenskih naroda za

¹³ Arhiv Instituta za izučavanje radničkog pokreta Jugoslavije, Beograd (dalje u tekstu: Arhiv IRPJ).

»nacionalno i socijalno oslobođenje«. ¹⁴ To je bila politička linija Komunističke partije Jugoslavije u uslovima okupacije. Odatle je proizlazio i neposredan zadatak Partije: politička priprema oružane borbe. Na jedinstvenom frontu borbe sa okupatorima i domaćim izdajnicima trebalo je okupiti najšire narodne mase, bez obzira na njihove političke, nacionalne, verske i druge razlike. Politička linija koju je Komunistička partija usvojila na ovom save- tovanju bila je, pre svega, rezultat procene objektivnih političkih kretanja u narodu posle okupacije. Visoka nacio- nalna svest, bogate borbene i slobodarske tradicije, očito izraženo antifašističko raspoloženje (događaji 27. marta) — sve su to faktori iz kojih je izrastala spremnost naroda za otpor i borbu.

U maju i junu pri partijskim rukovodstvima na terenu stvara se mreža vojnih komiteta, koji su sprovodili ne- posredne vojne pripreme: prikupljanje oružja i municije, formiranje udarnih grupa u gradovima i selima i njihovo obučavanje za diverzije i sabotaze, pripremanje ljudstva za partizanske odrede. Već u pripremnom periodu često je dolazilo do direktnih oružanih borbi sa okupatorom.

S napadom fašističke Nemačke na Sovjetski Savez, 22. juna 1941. nastao je korenit prelom u međuna- rodnoj političkoj i vojnoj situaciji. Stupanje Sovjetskog Saveza u rat protiv fašističkih država bilo je od svetskog istorijskog značaja. Nemačka je na istočnom frontu anga- žovala svoje glavne snage. Prva zemlja socijalizma primila je na sebe glavni teret borbe za uništenje fašističkih osva- jača. Time su stvoreni povoljni međunarodni uslovi za oslobodilačku borbu porobljenih naroda Evrope. Tome je doprinelo i stvaranje antihitlerovske koalicije.

Na dan napada Nemačke na Sovjetski Savez, 22. juna, Politbiro Centralnog komiteta Komunističke partije Ju- goslavije održao je sednicu na kojoj je razmotrena nastala situacija. Zatim je objavljen proglas narodima Jugoslavije, u kome se pozivaju da Sovjetskom Savezu pruže pomoć oružanom borbom protiv okupatora, jer je to zajednička

¹⁴ Zbornik, tom II, knj. 2, str. 14.

borba Sovjetskog Saveza i Jugoslavije. Pored ostalog, u proglasu se kaže: »Kucnuo je sudbonosni trenutak. Započela je odsudna bitka protiv najvećeg neprijatelja radničke klase, bitka koju su fašistički zločinci sami nametnuli mučkim napadom na Sovjetski Savez, nadu svih trudbenika sveta. Dragocena krv herojskog sovjetskog naroda proliva se ne samo radi odbrane zemlje socijalizma, nego i radi konačnog socijalnog i nacionalnog oslobođenja čitavog radnog čovečanstva. Prema tome, to je i naša borba, koju smo mi dužni podržati svim snagama, pa i svojim životima ... Komunisti Jugoslavije! Ne oklevajte ni trenutak, već se hitno spremajte za tu tešku borbu ..,«¹⁵

Komunistička partija Jugoslavije shvatila je napad na Sovjetski Savez kao znak za početak odlučne borbe protiv mračnjačkih snaga sveta — fašizma, borbe u kojoj ona treba da izvrši svoju internacionalnu dužnost. Ulazak Sovjetskog Saveza u rat ona je ocenila kao događaj koji će iz osnova izmeniti odnos snaga zaraćenih strana i koji će otvoriti perspektive za pobedu nad fašističkim osvajačima. Pored toga, ona je smatrala da će učešće prve zemlje socijalizma u ratu bitno uticati na njegov društveno-politički karakter, i da će svaki narod koji se bori protiv fašizma imati pravo da sam odlučuje o svojoj sudbini.

Centralni komitet je 27. juna 1941. godine formirao Glavni štab Narodnooslobodilačkih i partizanskih odreda Jugoslavije. Za komandanta je određen generalni sekretar Komunističke partije i predsednik Vojnog komiteta Josip Broz Tito.

Na sednici održanoj 4. jula 1941. godine u Beogradu, Politbiro Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije doneo je istorijsku odluku da odmah otpočne ustanak. Partizanski način ratovanja usvojen je kao osnovna forma oružane borbe, što je u uslovima okupacije i nepovoljnog odnosa snaga predstavljalo najpovoljniji način dejstava. Delegati Centralnog komiteta i Glavnog štaba dobili su zadatak da nacionalnim i pokrajinskim komitetima prenesu odluku Politbira o podizanju ustanka

¹⁵ Zbornik, tom I, knj. 1.

i da obezbede njeno pravilno sprovođenje. Sve ove organizacije mere za dizanje ustanka Partija je sprovodila u teškim uslovima fašističke okupacije.

Dvanaestog jula je Centralni komitet Komunističke partije uputio narodima Jugoslavije poziv da započnu oružanu borbu, a komunistima — da odmah pristupe formiranju partizanskih odreda i da stanu na čelo narodnooslobodilačkog pokreta.

U to vreme na teritoriji Jugoslavije nalazile su se jake neprijateljske snage: 4 nemačke, 12 italijanskih, 2 bugarske i 5 kvislinških (domobranskih) divizija, 12 brigada (mađarskih i bugarskih), oko 20 samostalnih pukova i preko 100 raznih policijskih bataljona. Svega: oko 400.000 vojnika.

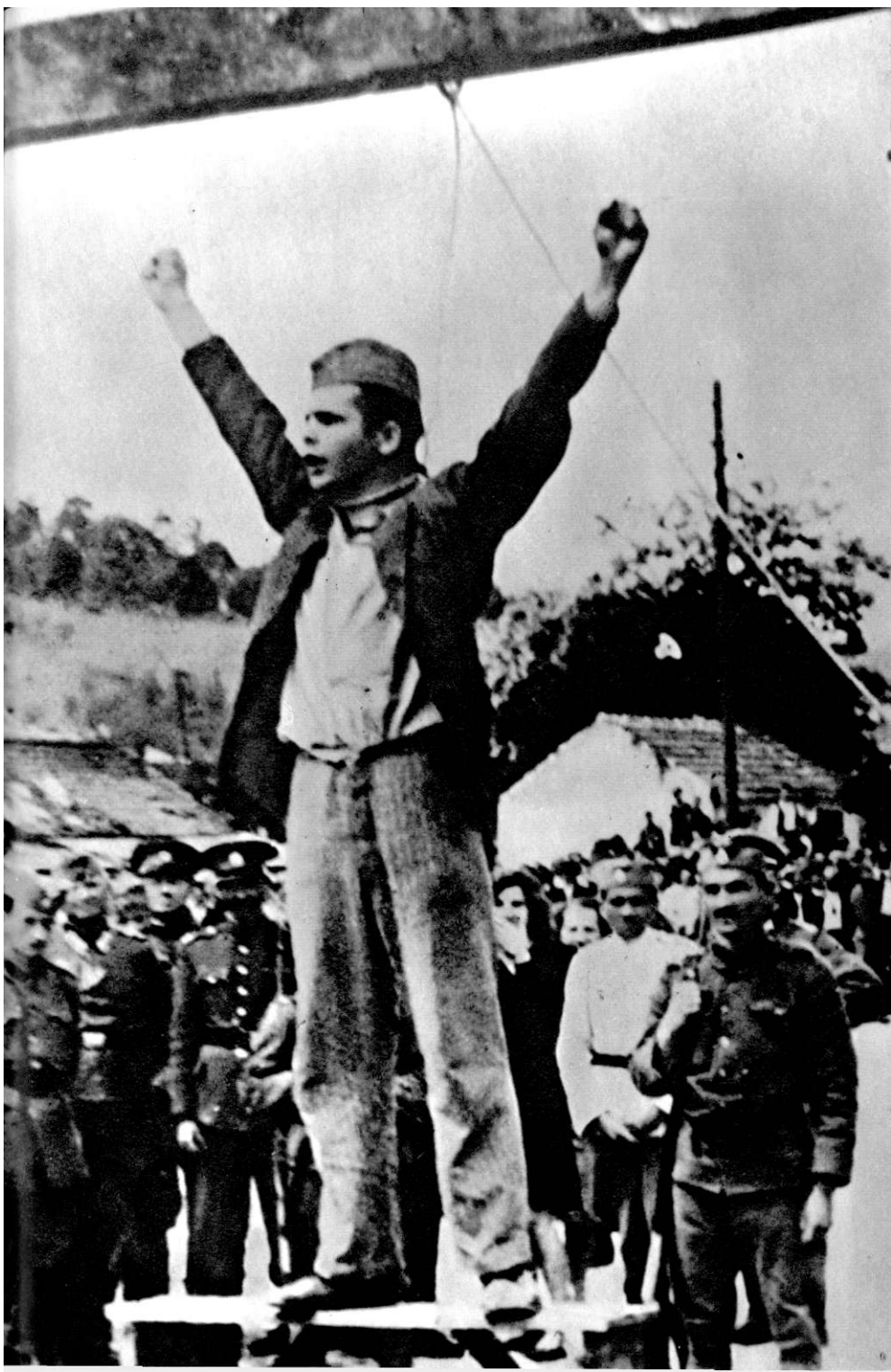
Jula 1941. godine počele su partizanske akcije u svim krajevima Jugoslavije. Ubrzo je oružana borba dobila karakter masovnog narodnog ustanka.

Okupatorskim i kvislinškim snagama naneti su krupni gubici. Zaplenjene su velike količine oružja, municije i drugog ratnog materijala, što je bilo glavni izvor snabdevanja partizanskih jedinica. Na oslobođenoj teritoriji odmah je likvidirana okupatorska i kvislinška vlast i stvarani su organi narodne vlasti, koji su odmah organizovali još uspešniju oružanu borbu u dotičnim krajevima. U to vreme bilo je oslobođeno 40 gradova. Na okupiranoj teritoriji partizani su uništavali rudnike i druga industrijska postrojenja, da ih okupator ne bi koristio.

Partizanski su odredi, sa širenjem i jačanjem oružane borbe, izrasli u vojne jedinice jačine od više stotina boraca, a u nekim krajevima — čak i od nekoliko hiljada.

Partija je razvijala borbenu aktivnost i u okupiranim gradovima. Okupatori nisu bili nigde sigurni; ručne bombe i revolverski hici svuda su stizali neprijateljske vojnike i narodne izdajnike. Naročito je značajna bila aktivnost u Beogradu, Ljubljani, Zagrebu, Splitu, Mostaru, Sarajevu, Kragujevcu, Nišu, Cetinju i drugim mestima.

Narodni heroj Stjepan Filipović u Valjevu, ispod vešala, kliče slobodi i poziva narod na bespoštednu borbu protiv fašističkog okupatora

Do polovine septembra 1941. godine Glavni štab rukovodi narodnooslobodilačkom borbom iz Beograda, a zatim prelazi na oslobođenu teritoriju zapadne Srbije.

U letnjim mesecima 1941. godine u Jugoslaviji se rasplamsavala oružana borba, koja je zatim izrasla u svenarodni rat za oslobođenje zemlje.¹⁶ Ustanak u Jugoslaviji, po svome zamahu, vojnim i političkim poredama bio je za okupatora iznenađenje. To je bila nova pojava u okupiranoj Evropi. Ustanak je naneo u zemlji ozbiljan udarac okupatorima i kvislinzima. Značajne komunikacije bile su izložene neprekidnim napadima partizanskih odreda. Bila je otežana eksploatacija jugoslovenske privrede u ratne ciljeve od strane okupatora, kao i mobilizacija ljudstva u nemačke ili kvislinške formacije.

Snažan razvitak borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika u to vreme zahtevao je od rukovodstva ustanka da sumira postignute rezultate i da razradi mere za dalje širenje i jačanje narodnooslobodilačkog pokreta. U tom je cilju, 26. septembra 1941. godine u Stolicama (zapadna Srbija), pod rukovodstvom Josipa Broza Tita, održano savetovanje na kome su učestvovali članovi Centralnog komiteta KPJ i Glavnog štaba Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije i predstavnici svih pokrajinskih rukovodstava. Na savetovanju su donete odluke: da se na teritoriji cele Jugoslavije formiraju jedinstvene čvrste formacije partizanskih odreda (sa četama i bataljonima); da se Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije preimenuje u Vrhovni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije; da se formiraju glavni štabovi u onim pokrajinama i oblastima gde ih još nema; da krupne i ojačane partizanske snage preduzimaju šire operacije, da oslobađaju nove i proširuju postojeće slobodne teritorije; da se svuda biraju narodnooslobodilački odbori, koji treba da mobilišu sve

¹⁶ »Nemir se širio preko cele zemlje. Uskoro se pokazalo da se na ovoj staroj vetrometini Evrope, i s ove i s one strane Drine, ne radi samo o lokalnim pojedinačnim hajdučkim bandama, nego o početku ustaničkog pokreta«. (Ernest Vishaupt: Borba protiv ustaničkog pokreta u jugoistočnom ratištu, I deo, str. 9, Arhiv Vojnoistorijskog instituta Jugoslovenske narodne armije (dalje: Arhiv VII JNA), reg. br. 18/1, k. 70).

snage za vođenje oružane borbe; da se nastavi uporna borba za stvaranje političkog jedinstva naroda; u tom cilju nastaviti pregovore sa Dražom Mihailovićem.¹⁷

Na osnovu ovih koncepcija, partijska i vojna rukovodstva su u svim krajevima zemlje usmerila svoj rad na proširenje i jačanje narodnooslobodilačke borbe. Posle savetovanja u Stolicama oslobođeno Užice postaje sedište Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije.¹⁸

Zbog razmera narodnooslobodilačke borbe, okupatori su se ozbiljno zabrinuli za svoje pozicije u Jugoslaviji. Pored toga, uspesi jugoslovenskih partizana snažno su odjeknuli izvan granica zemlje, što je moglo da utiče i na druge porobljene narode. Zato su nemački i italijanski osvajači, uz podršku kvislinga, započeli u leto i jesen 1941. opsežne vojne akcije za ugušivanje ustanka, u kom cilju su prebacili nove snage iz okupiranih evropskih zemalja.

Po nalogu italijanske Vrhovne komande, u operacijama protiv ustanika u Crnoj Gori, jula i avgusta, učestvovalo je šest ojačanih divizija. Hitler je 16. septembra 1941. izdao naredbu o merama za ugušivanje ustanka u Jugoslaviji. »Stavljam u dužnost zapovedniku oružanih snaga Jugoistoka general-feldmaršalu Listu da uguši pokret na jugoistočnom ratištu«.¹⁹

Na osnovu ove direktive, istog dana je načelnik nemačkog Generalštaba feldmaršal Kajtei izdao naređenje:

¹⁷ Pukovnik bivše jugoslovenske vojske Draža Mihailović, u leto 1941, okupio je oko sebe ljude verne emigrantskoj vladi, oficire i žandarme i stvorio četničke odrede. Pored pravih neprijatelja ustanka, on je uspeo da u odrede mobiliše i izvestan broj kolebljivih ljudi. Dok je ustanak bio u poletu, D. Mihailović je pregovarao s partizanima. Ponegde, pod pritiskom ustaničkih masa, četnički odredi su i sarađivali s njima. Ali čim su stvoreni povoljni uslovi, Mihailović, po direktivama izbegličke vlade u Londonu, razvija aktivnost protiv narodnooslobodilačkog pokreta i istovremeno sarađuje sa okupatorom. Godine 1942. postaje ministar vojske jugoslovenske vlade u izbeglištvu.

¹⁸ U Užicu je Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije pokrenuo svoj list »Borbu«. Tu je partizanska fabrika oružja i municije proizvela 16.500 pušaka i 2.500.000 puščanih metaka, što je bilo veoma značajno za naoružanje partizana u Srbiji.

¹⁹ Zbornik, tom I, knj. 1, str. 427 — 428.

»u najkraćem roku« ugušiti ustanak u Jugoslaviji, primenjujući pri tome »neuobičajenu svirepost«, imajući u vidu »da ljudski život u ovim zemljama često ništa ne vredi. . . Kao odmazda za život jednog nemačkog vojnika, smrtna kazna nad 50—100 komunista treba da bude opšte pravilo«. ²⁰

Glavni udar nemački okupatori su usmerili protiv ustanika u Srbiji. Pošto su ojačali tamošnje snage dovlačenjem 342. divizije iz Francuske, 113. divizije sa istočnog fronta i nekih jedinica iz Grčke (jačine oko jedne divizije), oni su u septembru počeli veliku ofanzivu u zapadnoj Srbiji i Šumadiji. U toj operaciji, koja s prekidima traje do decembra 1941, pored kvislinških snaga učestvovalo je i pet nemačkih divizija. Glavne partizanske snage bile su primorane da se pod borbom prebace u Sandžak. Okupatori i izdajnici usmerili su svoj udar i protiv ustaničkih snaga i prvih partizanskih odreda u Hrvatskoj, Bosni, Hercegovini i Sloveniji.

Preduzimajući vojne operacije protiv najjačih žarišta ustanika, okupator i njegove sluge primenjuju najbrutalnije načine borbe protiv naroda: počev od odvođenja u koncentracione logore do masovnog streljanja i uništavanja.

Do februara 1942. g. okupatori su zajedno sa kvislinzima preduzeli niz ofanzivnih operacija u svim krajevima Jugoslavije. Međutim, sva njihova nastojanja da »smire okupirana područja« pokazala su se uzaludna. Razumljivo je da su borci Narodnooslobodilačke vojske u toku borbi privremeno trpeli neuspehe, bilo je povlačenja i gubitaka slobodne teritorije; međutim, Narodnooslobodilačka vojska, u kojoj je neprekidno vladao ofanzivni duh, uvek je imala inicijativu u svojim rukama. U svojim dejstvima ona se uvek rukovodila operativno-taktičkim načelima

²⁰ Zbornik, tom I, knj. 1, str. 431 — 432.

Na osnovu nemačkih dokumenata utvrđeno je da su Nemci samo u Srbiji od avgusta do decembra 1941. streljali 44.036 ljudi. Najveće zločine izvršili su u Kragujevcu, Kraljevu i Mačvi, gde su najednom streljali više hiljada ljudi. Streljanja su masovno, kao odmazda, vršena u svim krajevima Jugoslavije, u Hrvatskoj, Sloveniji, Bosni, Makedoniji, Crnoj Gori i drugde.

koje je postavio vrhovni komandant Tito: gubitak jedne teritorije treba da znači dobitak druge, po pravilu još prostranije oslobođene teritorije.

U cilju mobilizacije i ujedinjavanja reakcionarnih snaga u zemlji, okupatori su stvorili kvislinške aparate vlasti i njihove oružane snage. Nemačke okupacione snage formirale su 29. avgusta 1941. godine u Srbiji takozvanu »vladu srpskog spasa«, sa generalom bivše jugoslovenske vojske Milanom Nedićem na čelu. Prema tome, pored Pavelića u Hrvatskoj i Natlačena u Sloveniji, pojavio se još jedan veran okupatorski sluga. Njima se pridružio i zamaskirani neprijatelj Draža Mihailović, eksponent jugoslovenske izbegličke vlade, koji pod njenim opštim rukovodstvom stvara četničke formacije. Izbeglička vlada se uplašila snage i razmere narodnooslobodilačkog pokreta jer je u njemu videla pretnju starom društveno-političkom sistemu. Međutim, usled masovnog učešća naroda u oslobodilačkoj borbi, ona se nije usudila da otvoreno istupa. Zbog toga je ta vlada širila propagandu da je ustanak preuranjen, da je to »avantura« i tome slično. U pojedinim pokrajinama, pod uticajem ovakve propagande, počele su da se okupljaju i aktiviraju snage starog režima. Iskoristivši nemačku ofanzivu u Srbiji, Draža Mihailović je također započeo oružane napade na partizanske jedinice.

Godina 1941. predstavlja najteži period oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije s obzirom na težinu i složenost uslova u kojima je ta borba vođena. Uprkos tome, za šest meseci borbe narodnooslobodilački pokret je, postigao krupne vojne i političke pobeđe.

Zamisaó Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije o postepenom prerastanju oružane borbe u opštenarodni rat postala je stvarnost. Na jugoslovenskom tlu bio je formiran veliki broj partizanskih odreda, koji su pri kraju 1941. godine brojili oko 80.000 naoružanih boraca. Oslobođena je velika teritorija u Srbiji, Bosni, Hercegovini, Hrvatskoj i Grnoj Gorini. Već 1941. godine Jugoslavija je postala novo ra-
tiste porobljene Evrope, j

V Užicu 1941: partizani spro-

Jugoslovenski narodi, pod rukovodstvom Komunističke partije, nametnuli su silama Osovine rat u svojoj zemlji sve do konačne pobjede. Nemačka i Italija bile su prinuđene da u borbi protiv partizanskih jedinica u Jugoslaviji angažuju znatne snage, koje su im bile potrebne na drugim frontovima. Pri kraju 1941. godine u Jugoslaviji se nalazilo 6 nemačkih, 16 italijanskih i 5 bugarskih divizija, oko 2 mađarske divizije i oko 8 divizija kvislinških snaga — svega preko pola miliona neprijateljskih vojnika i oficira.

Započinjanjem oružane borbe jugoslovenski narodi su dali veliki doprinos opštim naporima antihitlerovske koalicije u borbi protiv fašističkih snaga. Pri tome treba imati u vidu niz nepovoljnih faktora u kojima se razvijala oružana borba 1941. godine. Zbog velike udaljenosti frontova antihitlerovske koalicije, partizanske snage nisu mogle računati na neposrednu pomoć kad je ona bila najpotrebnija. Razvoj događaja na glavnim ratištima nije nagoveštavao skoriju pobjedu nad fašizmom. Osim toga, međunarodni položaj narodnooslobodilačkog pokreta naroda Jugoslavije bio je nepovoljan. Vlade antihitlerovske koalicije priznavale su jugoslovensku izbegličku vladu kao zakonitu i savezničku i održavale su s njom diplomatske odnose. Međutim, ta vlada je aktivno delovala da oružani ustanak slomi raznim političkim manevrima, kao i neposredno oružanim dejstvima četnika Draže Mihailovića.

Jedan od najsloženijih problema partizanskog ratovanja bilo je snabdevanje oružjem, odećom i hranom. Zaplenjeno oružje od neprijatelja bilo je glavni izvor snabdevanja jedinica. Stanovništvo ih je snabdevalo hranom, odećom i obućom, bez obzira na teške uslove kada je okupator pljačkao i spaljivao čitava naselja.

Stepen razvitka oružanih snaga narodnooslobodilačkog pokreta krajem 1941. godine omogućavao je nove značajne mere u realizaciji koncepcije o vođenju svenarodnog oslobodilačkog rata, a stečena iskustva ukazala su na putove rešavanja toga problema. Jedna od najznačajnijih mera bila je odluka o stvaranju brigada, koje će biti ne samo brojnije nego i pokretnije formacije, sposobne da rešavaju teže i složenije borbene zadatke, da vode borbu

tamo gde se za to ukaže potreba. Prva takva jedinica, 1. proleterska brigada, formirana je, odlukom Centralnog komiteta i Vrhovnog štaba, 22. decembra 1941. godine u Rudom.²¹ To je početak izrastanja revolucionarne partizanske vojske u revolucionarnu narodnooslobodilačku armiju.

Uporedo sa jačanjem oružane borbe u svim krajevima zemlje izrasli su organi nove narodne vlasti — narodnooslobodilački odbori, koji su bili temelj novog društvenog uređenja. »Narodnooslobodilački odbori zajedno sa našim oružanim snagama su osnovno oružje za pobjedu pravedne stvari našeg naroda«²² — pisala je »Borba«.

Stvaranje nove vlasti bilo je, s jedne strane, izraz potrebe za što uspješnijim vođenjem oružane borbe, za koju je trebalo mobilisati i ujediniti sve ljudske i materijalne rezerve, dok, s druge strane, ono je rezultat revolucionarnih demokratskih kretanja u vreme ustanka. Na taj način, institucija narodne vlasti sjedinila je u sebi oslobodilačke i revolucionarne ciljeve narodnooslobodilačkog rata.

Komunistička partija Jugoslavije borila se na oslobodilačko-revolucionarnoj platformi za najšire narodno jedinstvo, koje se ispoljilo u organizacijama Narodnooslobodilačkog fronta. Politici bratoubilačke borbe, koju su sprovođili okupatori i kvislinzi, Komunistička partija je suprotstavila politiku bratstva svih naroda Jugoslavije u borbi protiv zajedničkog neprijatelja. »Treballo je savladati vjersku i nacionalnu mržnju, trebalo je spriječiti dalje međusobno bratoubilačko istrebljenje, i zato je od samog početka naše borbe na našoj borbenoj zastavi bila ispisana parola: Bratstvo i jedinstvo«.²³

Narodnooslobodilačka borba, koja je od početka imala opštejugoslovenski karakter, ujedno je bila i borba za nacionalno oslobođenje svakog naroda posebno.²⁴ Već 1941. godine bili su postignuti značajni rezultati u rešavanju nacionalnog pitanja. Pokazano je duboko poštovanje nacionalnih osobenosti pojedinih naroda. Stvoreni su nacio-

Taj dan se slavi kao Dan Jugoslovenske narodne armije.

²² »Borba«, 19. oktobar 1941.

²³ Tito: Govori i članci, knj. I, str. XXIX.

²⁴ Isto, str. 131.

nalni vojni i politički organi: glavni štabovi i narodno-oslobodilački odbori. Zajednička borba protiv okupatora i domaćih izdajnika zbližavala je narode, stvarala uzajamno poverenje, učvršćivala u njima saznanje*da je neophodna izgradnja nove Jugoslavije.

Od samog početka borba jugoslovenskih naroda imala je internacionalni karakter. To se ogledalo u shvatanju povezanosti oslobodilačke borbe jugoslovenskih naroda sa borbom naroda Sovjetskog Saveza, u shvatanju značaja i istorijske uloge Sovjetskog Saveza u ratu. Učesnici narodnooslobodilačkog pokreta videli su u toj borbi perspektivu pobeđe. Vest o moskovskoj bici, u kojoj je Crvena armija razbila Nemce, odbacila ih na zapad i postigla strateški uspeh, s radošću je primljena na svim borbenim položajima jugoslovenskih partizana.

Rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta pravilno je shvatilo istorijski značaj antihitlerovske koalicije, koja je okupljala sve progresivne i antifašističke snage sveta.

Godina 1941. završila se velikim uspesima narodno-oslobodilačkog pokreta, koji je već u to vreme predstavljao značajan vojno-politički faktor antihitlerovske koalicije. Primajući na sebe sve značajniju ulogu u razvoju ratnih događaja, Jugoslavija postaje ravnopravan saveznik i član ove koalicije.

U toku zime i proleća 1941—1942. godine nastavljene su teške borbe u celoj Jugoslaviji. Partizanske jedinice koje su se tada, zbog neprijateljske ofanzive, povukle iz Srbije u Sandžak stvorile su, zajedno sa sandžačkim, crnogorskim, hercegovačkim i istočnobosanskim partizanskim jedinicama, početkom januara 1942. godine jedinstvenu slobodnu teritoriju. Tu je rukovodstvo narodno-oslobodilačkog pokreta razvilo svoju aktivnost na daljoj izgradnji vojnih jedinica i narodne vlasti. Vrhovni štab je u to vreme izradio Statut proletherskih brigada, prema čijim su načelima formirane proletherske i partizanske brigade (jačine 800—1000 boraca). Ove su jedinice, kao viši stepen vojne organizacije (u odnosu na dosadašnje partizanske odrede), formirane 1942. godine gotovo u svim krajevima zemlje. One su, kao glavna oružana ofanzivna snaga, na sebe preuzele osnovni zadatak: vođenje oružane

borbe. Ali su i partizanski odredi i dalje stalno stvarani; oni su dejstvovali u svim oblastima.

U toku zime[^]i proleća 1941—1942. godine ojačana su postojeća i stvorena nova ustanička uporišta u zapadnom delu Jugoslavije — u Bosni i Hercegovini, u znatnom delu Hrvatske i Slovenije. Tu su, u neprekidnim borbama, formirani brojniji i bolje organizovani partizanski odredi.

Oružana borba jačala je u Srbiji i Makedoniji, gde su također stvarani novi partizanski odredi.

Neprekidno jačanje oslobodilačke borbe primoralo je okupatora da pored svakodnevnih borbi protiv partizana širom zemlje, preduzme još nekoliko većih ofanzivnih operacija protiv najčvršćih ustaničkih uporišta u Jugoslaviji. Radi razrade zajedničkog plana dejstva, u Opatiji je 2. i 3. marta održano savetovanje predstavnika nemačke Vrhovne komande i italijanskog i ustaško-domobranskog generalštaba. Planove ovih operacija odobrili su Hitler i Musolini.

Najznačajnija je bila zajednička ofanziva nemačkih, italijanskih, ustaških i četničkih snaga na jedinstvenu slobodnu teritoriju u istočnoj Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku.

Ne prihvatajući odlučne frontalne borbe, glavne partizanske snage su se povukle na tromedu Bosne, Hercegovine i Crne Gore. Tamo je formirana grupa od pet partizanskih udarnih i proleterskih brigada.

Okupatorske i kvislinške trupe preduzele su niz ofanzivnih operacija i u drugim krajevima Jugoslavije. Jedna od obimnijih bila je ofanziva na Kozaru (u Bosni) juna i jula 1942. godine, koja po žestini borbi, obostranim gubicima i žrtvama nedužnog stanovništva spada u najdramatičnije događaje oslobodilačkog rata.

U julu je pet italijanskih divizija otpočelo borbena dejstva u Sloveniji, koja su trajala do kasne jeseni.

Sredinom 1942. godine u zapadnim krajevima

Jugoslavije narodnooslobodilačka borba je U pu-

»Predaja zastave 1. proleterskom bataljonu Hrvatske u Brlogu (Lika) maja 1942.

nom jeku. Ovde je oslobođena velika teritorija. Zbog toga je Vrhovni štab doneo odluku da se snagama pet udarnih i proleterskih brigada izvrši prodor sa tromede Bosne, Hercegovine i Crne Gore u zapadnu Bosnu, što je trebalo da bitno utiče na dalji razvoj oslobodilačke borbe u tim krajevima.

Prodor grupe proleterskih i udarnih brigada započeo je krajem juna 1942. godine i uskoro je prerastao u veliku ofanzivu Narodnooslobodilačke vojske, koja je trajala sve do kraja godine. Partizanske brigade su uništile mnogo-brojne neprijateljske garnizone, presekle železničku prugu Sarajevo — Mostar i uništile je u dužini od 70 km, oslobodile Konjic, Prozor, Livno, Duvno, Posušje, Mrkonjić-Grad, Jajce, Bihać, Bosansku Krupu, Slunj, Cazin, Veliku Kladušu, Kotor-Varoš, Teslić i druge gradove.

Oslobođenjem Bihaća (4. novembra 1942. godine) objedinjene su slobodne teritorije zapadne Bosne i Hrvatske. Ova operacija je jedan od velikih uspeha partizanskih jedinica u tom pohodu. U napadu na utvrđeni grad bila je ostvarena do tada najveća koncentracija partizanskih jedinica (osam brigada).

Po svom položaju centralna oslobođena teritorija (oko 50.000 km²) bila je pogodna osnovica za preduzimanje operacija na susedne oblasti. Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije i Vrhovni štab prešli su tad u Bihać, odakle su mogli uspešnije da utiču na razvoj oslobodilačkog rata i revolucije u čitavoj zemlji, a naročito u zapadnim krajevima.

Znatni uspesi bili su postignuti i u drugim krajevima zemlje. Nova žarišta borbe pojavljuju se u Hrvatskoj severno od Save, Sremu, istočnoj Bosni i južnoj Srbiji, gde su takođe postojale oslobođene teritorije.

Velike pobeđe i jačanje moći narodnih oružanih snaga omogućili su dalju izgradnju oslobodilačke vojske. S porastom broja novih pokretnih operativnih jedinica, brigada, postavilo se pitanje komandovanja i objedinjavanja brojnih uporednih sve složenijih borbenih dejstava. Zbog toga je Vrhovni štab novembra 1942. godine doneo odluku o stvaranju Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, orga-

nizovane u divizije i korpuse. U sastav divizija ušle su proleterske i udarne brigade. Na taj način, oslobodilačke oružane snage dobile su novu organizacionu strukturu, koja je odgovarala vojno-političkoj situaciji nastaloj uspešnim razvojem narodnooslobodilačke borbe i revolucije i koja je omogućavala nanošenje jačih udara neprijatelju.

Pri kraju 1942. godine bilo je formirano devet divizija i dva korpusa Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (u sastav korpusa je ulazilo pet divizija).²⁵ Divizije i korpusi su izvršavali operativne zadatke.

Do tog vremena Narodnooslobodilačka vojska je imala 38 brigada (svrstanih u devet divizija i dva korpusa), 36 partizanskih odreda i veliki broj manjih jedinica i odreda, jačine 150.000 oružanih boraca. Jedinice NOVJ svojim dejstvima su vezivale 6 nemačkih, 18 italijanskih i 5 bugarskih divizija, jedinice tri mađarske divizije i veliki broj kvislinških jedinica.

Vrhovni štab je u to vreme doneo odluku da grupa divizija preduzme napadne operacije u pravcu jugoistočnih delova zemlje. Ta odluka je imala strategijski i politički smisao: operacijama u Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku i prelaskom u južnu Srbiju ponovo rasplamsati borbu u istočnom delu zemlje, olakšati uništenje četnika i ugroziti nemačke komunikacije od Beograda do Soluna i Sofije.

Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije posebnu je pažnju poklonio organizacionom učvršćenju Partije u vojsci i jačanju njene rukovodeće uloge. U jedinicama su postojale partijske ćelije i aktivni Saveza komunističke omladine Jugoslavije. Komunisti su bili nosioci borbe za svesnu disciplinu, drugarstvo; oni su stajali na čelu pri izvršavanju borbenih zadataka, pri savlađivanju svih teškoća i napora. Partijska organizacija u vojsci bila je ona pokretačka snaga koja je svojom delatnošću na idej-

²⁵ Brojno stanje divizije 1942—1943. god. u proseku je iznosilo 3000—4000 boraca. Godine 1944. taj broj se penje na 5000—6000, a u nekim divizijama i do 12.000 boraca. Svaka divizija je obično imala u svom sastavu: tri brigade, bateriju ili divizion artiljerije, četu za vezu, izviđačku i inženjerijsku četu i druge prištapske jedinice i službe. Prvi korpusi su imali oko 10.000 boraca. U daljem razvoju njihov sastav se povećava zavisno od brojnog jačanja divizije.

nom i moralno-političkom vaspitanju stvarala novi lik revolucionarnog borca.

U ovom periodu i dalje se razvijaju i usavršavaju organi narodnooslobodilačkog pokreta. Narodnooslobodilački odbori su ojačali i učvrstili se kao organi narodne vlasti na oslobođenoj teritoriji, »kao začetak i temelj buduće narodne vlasti«,¹⁸ kao osnova nove državne organizacije, koja se radala u procesu oslobodilačke borbe.

Istina o borbi naroda Jugoslavije postepeno je prodirala u svet: u svetskoj demokratskoj javnosti slabile su pozicije izdajničke izbegličke vlade i jačale su simpatije prema narodnooslobodilačkom pokretu.²⁷

Iako je od samog početka imao dalekosežne vojne i političke ciljeve, narodnooslobodilački pokret još nije imao svoje posebno političko predstavničko telo. Tu funkciju je do kraja 1942. godine vršio Vrhovni štab. Razlozi su bili u nepovoljnom međunarodnom položaju narodnooslobodilačkog pokreta. Međutim stepen razvitka oslobodilačke borbe omogućavao je i nalagao stvaranje takvog tela. Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije je stao na stanovište da su sazreli uslovi za stvaranje takvog jedinstvenog opštepitičkog tela u Jugoslaviji koje bi imalo ovlašćenja najvišeg organa vlasti i, izražavajući društveno-političku orijentaciju narodnooslobodilačkog pokreta, doprinelo njegovom učvršćenju unutar zemlje i priznanju na međunarodnom planu.

Na inicijativu Vrhovnog štaba saziva se osnivačka skupština Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije. Skupština je zasedala 26. i 27. novembra 1942. godine u Bihaću. Taj događaj poznat je pod nazivom Prvo zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ). U radu skupštine učestvovali su delegati gotovo iz svih krajeva zemlje.

²⁶ Zbornik, tom II, knj. 6, str. 15.

²⁷ U širenju istine o Jugoslaviji značajnu ulogu je odigrala radio-stanica »Slobodna Jugoslavija«. Ona je započela svoje emisije 11. novembra 1941. godine s teritorije SSSR-a. Njene emisije pripremali su jugoslovenski komunisti na osnovu materijala koje je Vrhovni štab upućivao u Moskvu preko radio-veze (u početku je to bila jedina veza narodnooslobodilačkog pokreta sa inostranstvom).

Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije zvanično se konstituisalo i deklariralo kao najviši politički organ narodnooslobodilačkog pokreta, odnosno kao vrhovni politički predstavnik jugoslovenskih naroda u njihovoj borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika. Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije delovalo je kao prva revolucionarna skupština naroda, iako formalno nije bilo organ vlasti.

Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije odmah je dalo inicijativu za stvaranje nacionalnih antifašističkih veća narodnog oslobođenja, što je predstavljalo bitan faktor u rešavanju nacionalnog pitanja.

Početak 1943. godine obeležen je krupnim operacijama i proširenjem borbenih dejstava na celom jugoslovenskom ratištu. Kao odgovor na neprekidna ofanzivna dejstva Narodnooslobodilačke vojske, na jačanje njene borbenosti i proširenje oslobođene teritorije, ujedinjene okupatorske i kvislinške snage preduzele su u prvoj polovini 1943. godine dve velike operacije protiv njenih glavnih snaga.

Razvoj događaja na frontovima, naročito na sovjetsko-nemačkom, glavnom frontu drugog svetskog rata, otvarao je perspektivu pobeđivanja nad fašističkim zemljama. U bici na Volgi, najkrupnijoj i najznačajnijoj bici drugog svetskog rata, Crvena armija je nanela težak poraz nemačko-fašističkoj vojsci, i obeležila veliku prekretnicu u toku drugog svetskog rata. Strategijska inicijativa prešla je u ruke Crvene armije. Borci Narodnooslobodilačke vojske sa ogromnim su oduševljenjem i velikom radošću primili vest o ovoj velikoj pobeđini.

Značajne su bile pobeđine i anglo-američkih trupa u Africi. One su povoljno uticale na jugoslovensko ratište, naročito posle prenošenja operacija u Italiju.

Takav razvoj događaja pojačao je značaj jugoslovenskog ratišta s kojim su sve više računali i saveznici i neprijatelji.

U Bosanskom. Petrovcu, 7. novembra 1942, na praznik oktobarske revolucije, vrhovni komandant NOVJ Josip Broz Tito predaje zastavu 1. proleterskoj udarnoj brigadi.

Predviđajući mogućnost anglo-američkog iskrcavanja na Balkanu, Hitler se bojao da će Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije ugrožavati nemačku odbranu u jugoistočnom delu zemlje. Zbog toga je on odlučio da uništi »Titovu državu« (kako su Nemci nazivali veliku centralnu oslobođenu teritoriju) i glavninu njene vojske.

Još novembra 1942. godine Hitler je s komandantom •oružanih snaga na Jugoistoku generalom Lerom i poglavnikom Nezavisne Države Hrvatske Pavelićem razmotrio mere za uništenje glavnih snaga Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, a decembra iste godine, na savetovanju u Glavnom štabu s načelnicima generalštabova i ministri- ma inostranih poslova Nemačke i Italije, odlučeno je da se izvedu operacije u cilju uništenja Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i likvidacije oslobođene teritorije.²⁸

Ofanziva je počela 20. januara 1943. godine. Okupatori su protiv oslobodilačke vojske koncentrisali četiri nemačke i tri italijanske divizije, dve divizije kvislinških vojnika — svega oko 80.000 vojnika. U toku dva meseca 1. bosanski i 1. hrvatski korpus Narodnooslobodilačke vojske (ukupno oko 20.000 boraca) vodili su žestoke odbrambene borbe, pružajući odlučan otpor. Neprijatelj nije uspeo da zada neki ozbiljniji udarac Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije, ali je vršio nezapamćen teror i represalije nad civilnim stanovništvom.

U isto vreme kada su se vodile borbe u Hrvatskoj i Bosni, grupa od pet divizija Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, pod rukovodstvom vrhovnog komandanta, prešla je u ofanzivu u pravcu Hercegovine, Crne Gore,

²⁸ Koliko je neprimamljivost Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije zadavala silama Osovine najbolje se vidi iz prepiske Hitlera i Musolinija. U pismu Musoliniju od 16. februara 1943. g. Hitler piše:

»Duče, nisam ništa manje zaokupljen situacijom na Balkanu ... Rasprostranjenost pobunjeničkih organizacija Titovih zaprepašćuje i zabrinjava. Treba hitno ugušiti pobunu, ako hoćemo da izbegnemo opasnost udara s leđa u slučaju iskrcavanja anglo-američkih snaga na Balkanu ... Smatram, Duče, da postoje zadaci koji se ne mogu rešavati isključivo na osnovu političke vestine. Tu treba primeniti silu, bez obzira na materijalne i ljudske žrtve« (Les Lettres échangées par Hitler et Mussolini, str. 143).

Sandžaka i jušne Srbije u cilju pružanja neposredne podrške jedinicama u Srbiji i Makedoniji.

Grupa divizija izvršila je prodor u dolinu reke Neretve, gde je razbila italijansku diviziju »Murde«. Na Neretvi, čitav mesec dana, vodile su se odbrambene borbe za spasavanje 4.000 ranjenika Centralne bolnice, koja se kretala sa grupom divizija. Divizije Narodnooslobodilačke vojske, iscrpljene prethodnim borbama i epidemijom tifusa, zahvaljujući svojoj moralno-političkoj snazi i čvrstoj rešenosti da spasu ranjene drugove, oduprele su se brojno i tehnički nadmoćnijem neprijatelju.

Do sredine marta grupa divizija, pod komandom Vrhovnog štaba, forsirala je Neretvu i nastavila ofanzivu. Do sredine maja ona je uništila glavne četničke snage Draže Mihailovića i znatne snage italijanskog okupatora koje su sadejstvovala s njima, i oslobodila veći deo Hercegovine, Crne Gore, istočne Bosne i Sandžaka.

Prema tome, zimska ofanziva okupatorskih i kvislinških snaga nije postigla svoj cilj. Istina, Narodnooslobodilačka vojska je pretrpela ozbiljne gubitke, a teško je stradalo i mirno stanovništvo.

Za vreme ofanzive grupe divizija u Hercegovini i Crnoj Gori, ostale jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije vodile su uspešne borbe u drugim krajevima zemlje, posebno u Hrvatskoj, Bosni i Sloveniji. Prema opštoj direktivi Vrhovnog štaba, cilj ovih dejstava je bio da se oslabi neprijateljski pritisak na glavne snage Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Zimske operacije okupatora nisu dale željene rezultate. Zbog toga, sredinom maja, oni počinju novu ofanzivu u Crnoj Gori i Hercegovini protiv grupe divizija Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, kojom je neposredno komandovao vrhovni komandant. U ovoj ofanzivi (ona je poznata pod nazivom: bitka na Sutješci ili peta ofanziva) učestvovalo je oko 120.000 neprijateljskih vojnika i oficira. Brojno nadmoćniji neprijatelj opkolio je jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (oko 19.000 boraca). Započela je najžešća bitka narodnooslobodilačkog rata. Na teškom planinskom zemljištu, bez dovoljno hrane, muni-

cije i drugog materijala, jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, iscrpljene prethodnim borbama, koje su trajale više meseci, opterećene bolnicom sa 4.000 ranjenika, mesec dana su vodile danonoćne borbe u oilju proboja iz okruženja. U ovim teškim borbama bio je ranjen i vrhovni komandant Tito.

Jedinice Narodnooslobodilačke vojske, zahvaljujući nesuslomljivom moralu i visokoj svesti boraca, najzad su se, posle neprekidnih žestokih borbi i usiljenih marševa, probile iz okruženja. Grupa divizija je izgubila trećinu svog sastava ali je osujetila nemački plan. Sredinom juna ona je prešla u nastupanje kroz istočnu Bosnu, a u julu, u sadejstvu sa drugim jedinicama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, obrazovala novu, još veću, slobodnu teritoriju.

U bici na Sutjesci pobedila je moralno-politička snaga Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. U slavnoj epopeji jugoslovenskih naroda ova bitka će ostati kao simbol njihove izuzetne hrabrosti i izdržljivosti, kao simbol njihove pobeđe.²⁹

Za vreme bitke na Sutjesci jedinice Narodnooslobodilačke vojske razvijale su ofanzivna dejstva i u drugim krajevima zemlje, nastojeći da privuku neprijateljske snage i na taj način olakšaju položaj grupe divizija na koju je neprijatelj usmerio svoje glavne snage. Tako se to radilo u toku celog oslobodilačkog rata. Glavne snage Narodnooslobodilačke vojske su uvek aktivno dejstvovale — stalno napadale neprijateljska uporišta, garnizone, komunikacije, naseljena mesta.

U leto 1943. godine Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije je izrasla u značajnu oružanu silu. Ona je imala 57 brigada svrstanih u 18 divizija, 4 korpusa i 70 partizan-

²⁹ General Liters, komandant nemačkih trupa u bici na Sutjesci, ovako je ocenio Narodnooslobodilačku vojsku Jugoslavije: »Tok bitke je pokazao da su komunističke snage pod Titovom komandom odlično organizovane, da raspolažu iskusnim organima komandovanja i takvim borbenim moralom koji izaziva divljenje. Komunistima je uvek polazilo za rukom da nadoknade svoj nedostatak u teškom naoružanju i da, koristeći mrak, maglu i kišu, dođu na odstojanje bliske borbe, prsa u prsa. Pri ovome su se pokazali kao fanatični, krajnje uporni, dobri borci...« (Arhiv VII JNA, film br. 5, br. 1422).

skih odreda. Njena dejstva unutar Hitlerove »evropske tvrđave« privlačila su pažnju celog sveta. Naročito interesovanje za jugoslovensko ratište pokazivala je saveznička komanda. Aprila 1943. godine ona je uputila u Glavni štab Hrvatske britansku vojnu misiju; 27. maja 1943. stigla je i u Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije britanska vojna misija. Uspostavljanje kontakta sa savezničkim komandama bilo je od posebnog značaja zbog dobijanja pomoći u oružju i drugom ratnom materijalu, koji je Narodnooslobodilačka vojska počela primati oktobra 1943. godine.³⁰

Zbog velikog broja poraza fašističkih armija, naročito na sovjetsko-nemačkom frontu, i bliske perspektive njihovog potpunog uništenja, zbog iskrcavanja anglo-američkih trupa i njihovih borbenih dejstava u Italiji, zbog uspešnog dejstva jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije protiv italijanskih okupatorskih divizija i zbog stalnog jačanja antifašističkog pokreta u zemlji, Italija je septembra 1943. godine položila oružje i potpisala akt o kapitulaciji. Izlazak iz rata druge po veličini (u Evropi) sile fašističke osovine, zemlje koja je u Jugoslaviji u to vreme imala 14 kompletnih i 4 nepotpune divizije, bio je veoma značajan *za* dalji tok narodnooslobodilačke borbe. U danima kapitulacije fašističke Italije, jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije razbile su i razoružale 10 njenih divizija, zaplenivši ogromnu količinu oružja i drugog vojnog materijala

U jesen 1943. godine u Jugoslaviji, naročito u Dalmaciji i Hrvatskom primorju, narodnooslobodilačka borba se još više rasplamsala. Oko 80.000 novih boraca stupilo je u redove Narodnooslobodilačke vojske. Mornarica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, formirana 1942. godine, do tog vremena je već znatno ojačala i došla u posed

so prema nepotpunim podacima, zapadni saveznici su u toku rata, preko raznih vidova materijalne pomoći, isporučili Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije sledeće količine oružja i tehničke opreme: 116.902 puške i automata, 17.413 puškomitraljeza, revolvra i signalnih pištolja, 5.000 protivtenkovskih pušaka, 303 minobacača, 226 topova, 107 tenkova i drugu opremu.

mnogih brodova. To je omogućilo da se preko oslobođenih otoka uspostavi kontakt sa savezničkim trupama u Italiji. Početkom oktobra u Bariju (Italija) stvorena je baza Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, preko koje su saveznici upućivali materijalnu pomoć.

Jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije oslobodile su veliku teritoriju u Hrvatskoj i u zapadnoj i srednjoj Bosni. I Srbija je doživljavala snažan uspon oslobodilačkog pokreta: u jesen 1943. godine formirane su tri brigade: 1. šumadijska, 1. i 2. južnomoravska. U Makedoniji su formirane 1. i 2. makedonska brigada i obim vojnih dejstava znatno je porastao.

U to vreme povećan je uticaj narodnooslobodilačkog pokreta na nacionalne manjine.³¹

U jesen 1943. godine Narodnooslobodilačka vojska je izrasla u takvu snagu koja je, u okviru antihitlerovske koalicije mogla da obezbedi konačnu pobedu nad okupatorima i njihovim pomagačima u zemlji. U to vreme ona je brojila oko 300.000 boraca svrstanih u 8 korpusa (26 divizija), nekoliko samostalnih brigada i 108 partizanskih odreda.

Krajem 1943. godine Narodnooslobodilačka vojska je zadala domaćim izdajnicima takve udarce, posle kojih oni se više nikad nisu mogli oporaviti. Oslobođena teritorija iznosila je više od polovine celokupne jugoslovenske teritorije, odnosno oko 130.000 km².

Narodnooslobodilačka vojska je konačno preuzela inicijativu na jugoslovenskom ratištu, primorala Hitlera da broj divizija u Jugoslaviji poveća sa 10 na 19, pored kojih se još nalazilo 8 bugarskih i 3 mađarske. Ukupno, u Jugoslaviji se nalazilo 650.000 okupatorskih i kvislinških vojnika. U vreme kada je Crvena armija forsirala Dnjepar, a anglo-američka vojska stupila na tlo južne Italije, Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije je predstavljala važan

³¹ Od pripadnika nacionalnih manjina koji su stupili u redove Narodnooslobodilačke vojske, Šiptara, Čeha, Slovaka, Mađara, Italijana, formirane su posebne jedinice: čete, bataljoni i brigade. Pored toga, mnogi pripadnici nacionalnih manjina borili su se u sastavu drugih jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

elemenat u opštem strategijskom planu za uništenje fašističkih snaga u Evropi.

Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije, u koju su bili uloženi ogromni naponi, povezivala se sa oslobodilačkim pokretima u Albaniji, Grčkoj, Bugarskoj i Italiji. Od antifašista italijanske okupacione armije na jugoslovenskoj teritoriji formirano je nekoliko bataljona i brigada, koje su ušle u sastav Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Formirane su divizije »Garibaldi«, »Venecija« -i »Garibaldi Natisone«. Na oslobođenoj teritoriji južne Srbije i istočne Makedonije formirane su partizanske jedinice od vojnika bugarskih okupacionih jedinica koji su prešli na stranu Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

U tom periodu i dalje se učvršćuju organi narodne vlasti. Oni su predstavljali jedinstven sistem uprave u zemlji — od mesnih odbora do pokrajinskih antifašističkih veća i Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije. Većina stanovništva priznavala je samo ove organe vlasti, a ne okupatorske i predratne organe koji su se kompromitovali svojim radom u predratnoj Jugoslaviji i stupili u službu okupatora.

Masovne političke organizacije narodnooslobodilačkog pokreta — Narodnooslobodilački front, Antifašistički front žena i Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije — krajem 1943. godine okupile su u svoje redove većinu stanovništva bez obzira na nacionalnu, političku i versku pripadnost. Ove organizacije, stvorene za vreme borbi protiv okupatora i snaga starog poretka, govore o spremnosti naroda da borbu za oslobođenje i društveno-politički preobražaj dovede do pobedonosnog završetka.

U toku oslobodilačke borbe postavljeni su temelji nacionalne nezavisnosti jugoslovenskih naroda, njihovog ujedinjenja u okviru nove države koja se radala i zasnivala na principima nacionalne ravnopravnosti i istinske narodne demokratije.

Počev od 1943. godine menja se i međunarodni položaj narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije. Uspostavljeni su prvi neposredni kontakti sa zemljama antifašističke koalicije, preko vojnih misija, a uskoro i kroz druge

oblike saradnje. Ovi kontakti omogućili su punu afirmaciju narodnooslobodilačkog pokreta kao jedine snage u zemlji koja se bori protiv okupatora. Jugoslovenska izbeglička vlada, koja je preko svog ministra vojske Draže Mihailovića vodila borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta, potpuno se kompromitovala ne samo u zemlji već i u očima cele svetske javnosti.

Sve ove činjenice jasno govore da je narodnooslobodilački pokret izrastao u odlučujuću vojnu i političku snagu. To je bilo izraženo i u odlukama AVNOJ-a, donesenim na Drugom zasjedanju, 29. novembra 1943. godine.

Drugo zasjedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije jedan je od najznačajnijih događaja novije istorije jugoslovenskih naroda. Na ovom zasjedanju, održanom u Jajcu, donesene su istorijske odluke koje su obeležile stvaranje nove, socijalističke Jugoslavije. One su bile rezultat pobjeda Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije nad okupatorima, rezultat dubokih društvenih promena u toku narodnooslobodilačkog rata.

Drugo zasjedanje AVNOJ-a donelo je sledeću Deklaraciju:

— Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije konstituise se u najviše zakonodavno i izvršno telo Jugoslavije;

— Oduzimaju se sva prava jugoslovenskoj vladi u Londonu a njena delatnost van granica stavlja se pod kontrolu AVNOJ-a;

— Jugoslavija se izgrađuje na demokratskom federativnom principu kao država ravnopravnih naroda.

Deklaracija je postala opšta politička platforma za donošenje posebnih odluka AVNOJ-a:

— O vrhovnom zakonodavnom i izvršnom predstavničkom organu Jugoslavije i o Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije kao privremenim organima najviše narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme narodnooslobodilačkog rata;

— O oduzimanju svih prava jugoslovenskoj vladi u inostranstvu i zabrani povratka u zemlju kralju Petru II Karađorđeviću;

— O uređenju nove Jugoslavije na federativnom principu, kojim će se garantovati puna ravnopravnost bratskih naroda i prava nacionalnih manjina;

— O odavanju priznanja i zahvalnosti Narodnooslobodilačkoj vojsci;

— O uvođenju zvanja maršala Jugoslavije;

— O potvrđivanju odluka, propisa i izjava Izvršnog odbora Antifašističkog veća narodnog oslobođenja i Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Novoizabrano predstavništvo Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije obrazovalo je Nacionalni komitet. Josip Broz Tito, kome je tada dodeljeno zvanje maršala Jugoslavije, imenovan je za njegovog predsednika i u isto vreme za poverenika za poslove narodne odbrane. Potvrđene su odluke Slovenačkog narodnooslobodilačkog komiteta i Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske o priključenju Jugoslaviji Slovenačkog primorja, Istre, Rijeke i drugih krajeva koje je Italija anektirala posle prvog svetskog rata.

Odluke Drugog zasjedanja Antifašističkog veća narodnog oslobođenja ozakonile su sve duboke društvene i političke promene u Jugoslaviji koje su nastale posle kapitulacije monarhije (1941. g.), u toku oružane borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika. Odluke o pretvaranju Antifašističkog veća narodnog oslobođenja, kao političkog predstavničkog tela, u najviši zakonodavni i izvršni organ Jugoslavije i o stvaranju Nacionalnog komiteta, kao privremene vlade, postavile su temelje nove državne zajednice jugoslovenskih naroda — Demokratske Federativne Jugoslavije, koja je počela da se izgrađuje još 1941. godine. Odluka o uređenju države na federativnom principu garantovala je punu nacionalnu ravnopravnost svim narodima Jugoslavije. Odluka o oduzimanju svih prava izbegličkoj vladi u Londonu i o zabrani povratka kralja Petra II u zemlju značila je da je staro društveno uređenje odbačeno. Drugo zasjedanje AVNOJ-a dalo je pobjedi narodne revolucije pravnu formu, što je kasnije olakšalo njeno priznanje na međunarodnom planu.

Odluke u Jajcu imale su veliki odjek van granica. U porobljenoj Evropi nastala je nova država, i to u vreme

kada su saveznički frantovi bili udaljeni od Jugoslavije stotine i hiljade kilometara. Pred licem celog sveta pojavila se nova Jugoslavija kao zaraćena strana koja silama Osovine zadaje teške udarce.

Odlukama AVNOJ-a neposredno je postavljen problem međunarodnog priznanja svih promena u Jugoslaviji koje su njima bile izražene. Na Teheranskoj konferenciji, 1. decembra 1943. Sovjetski Savez, Engleska i SAD sporazumeli su se da je partizanima u Jugoslaviji »neophodno pružiti što veću pomoć u najnužnijim sredstvima i u opremi«. Posle objavljivanja gore pomenutih odluka, vlade savezničkih zemalja su u decembru 1943. službeno dale pozitivne izjave o narodnooslobodilačkom pokretu. Veoma veliki značaj u tom pogledu imala je odluka sovjetske vlade (objavljena 13. decembra 1943. g.) o upućivanju vojne misije u Jugoslaviju. Sovjetska vojna misija, sa generalom N .V. Kornjejevom na čelu, stigla je u Jugoslaviju 23. februara 1944. Njen dolazak doprineo je učvršćivanju veza između nove Jugoslavije i Sovjetskog Saveza.

Događaji u Jajcu bili su važni i za dalju afirmaciju narodnooslobodilačkog pokreta, u očima svetske demokratske javnosti, kao jedine snage u Jugoslaviji koja se borila protiv fašizma.

Porazi nemačkih trupa na istočnom i na drugim frontovima, s jedne, i jačanje narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji, s druge strane, označili su prekretnicu i na jugoslovenskom ratištu. Bez obzira na to što je u jesen 1943. g. u Jugoslaviji bilo više od 600.000 neprijateljskih vojnika i oficira, odnos snaga se korenito izmenio (u poređenju s ranijim ratnim godinama, uzimajući u obzir porast jačine odreda Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije). Nemačko-fašistički okupatori bili su prinuđeni da se bore za zauzimanje mnogih značajnih pozicija koje je tada držala Narodnooslobodilačka vojska. Zbog toga su oni krajem 1943. g. preduzeli niz uzastopnih operacija s ciljem:

- da zauzmu jadranski obalski pojas i da ga zadrže;
- da povrate važne komunikacije koje su povezivale obalu sa unutrašnjim delovima zemlje;

— da razbiju grupacije Narodnooslobodilačke vojske u tim oblastima, naročito u istočnoj Bosni i Sandžaku, odakle su one ugrožavale nemačke položaje u Srbiji.

Za izvršenje tog zadatka, u Jugoslaviji su, radi jačanja već postojećih trupa pod komandom hitlerovskog generala Rendulića, prebačene još tri divizije³².

Ove operacije, sa naizmeničnim žestokim uzastopnim napadnim i odbrambenim borbama, trajale su od jeseni 1943. do februara 1944. godine. Po jačini snaga, po veličini teritorije koja je bila obuhvaćena borbenim dejstvima, po žestini sukoba i obostranim gubicima, ove operacije spada u među krupnija neprijateljska dejstva za vreme oslobođilačkog rata³³.

Ipak, nemački okupatori nisu postigli postavljeni cilj: jedinice Narodnooslobodilačke vojske bile su dovoljno snažne i borbeno sposobne da u toku višemesečnih borbi, u veoma teškim uslovima, sačuvaju ljudstvo i povrate privremeno izgubljene teritorije i da već u proleće preuzmu operativno-taktičku inicijativu u svoje ruke skoro na svim sektorima borbenih dejstava.

Nemačka Vrhovna komanda shvatila je da će, usled približavanja istočnog fronta granicama Nemačke i usled operacija saveznika u Italiji, Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije odigrati veliku ulogu u predstojećim događajima.

Pošto nije raspolagala snagama za obimnija napadna dejstva u Jugoslaviji, ona je odlučila da vazдушnim desantom uništi rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta, sa Josipom Brozom Titom na čelu, odnosno Vrhovni štab, Nacionalni komitet i Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije, koji su se u to vreme nalazili u Drvaru. U tom cilju ona je tajno pripremala specijalne jedinice.

Nemački okupatori su 25. maja 1944. izvršili vazdušni desant na Drvar. Istovremeno su njihove mehanizipvane

³² Iz Italije 371. pešadijska, iz Grčke 1. brdska i iz Austrije 392. divizija.

³³ Za ove operacije — ne računajući kvislinške jedinice — bilo je angažovano 13 nemačkih i jedna bugarska divizija i nekoliko samostalnih brigada.

jedinice pokušavale da prodru u grad iz nekoliko pravaca. Energičnim dejstvima slušalaca Oficirske škole, građana i omladine Drvara, kao i pristiglih jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, nemački padobrancili bili su brzo neutralisani i uništeni. Vrhovni komandant Tito i drugi članovi Vrhovnog štaba pod borbom su se prebacili iz Drvara u Kupres. Na taj način završio se bez rezultata i taj poslednji pokušaj nemačke Vrhovne komande da narodnooslobodilačkom pokretu u Jugoslaviji nanese odlučujući udar.

Još pre desanta na Drvar bilo je planirano da deo Vrhovnog štaba, Predsedništvo Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Nacionalni komitet pređu na ostrvo Vis.³⁴ Zato su se noću 3/4. juna vrhovni komandant Josip Broz Tito i članovi Nacionalnog komiteta i Vrhovnog štaba prebacili, sovjetskim avionom (pilot A. S. Sornikov), u Bari, a odatle, britanskim brodovima, na ostrvo Vis, koji je postao sedište Centralnog komiteta, Vrhovnog štaba i Nacionalnog komiteta.

Posle zimskih operacija veliki deo teritorije Jugoslavije bio je u rukama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Veoma značajni uspesi postignuti su u istočnim rejoni- ma Jugoslavije: u Srbiji i Vojvodini.

Bile su spojene teritorije južne Srbije i istočne Makedonije.

U prvoj polovini 1944. godine u južnoj Srbiji je obrav- zovano pet novih divizija NOVJ i dve bugarske partizan- ske brigade. U avgustu je u Makedoniji formirana 1. make- donska divizija NOVJ.

Snage Narodnooslobodilačke vojske, u Crnoj Gori, Sandžaku i Hercegovini uspešno su dejstvovale u pravcu Srbije i jadranske obale, a u Bosni — ka dolinama reka Neretve, Bosne, Save i Une i ka Dalmaciji.

Naglo su porasli snaga i zamah narodnooslobodilačke borbe u Hrvatskoj severno od Save. Naročito su veliki zna-

³⁴ Vis je bio značajna vojno-pomorska baza i centar vojnih pomorskih snaga Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Morna- rica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije ugrožavala je ne- mačke položaje na jadranskoj obali. Sa ovog ostrva uspostavljena je neposredna veza sa saveznicima u Italiji.

čaj imala uspešna dejstva 6. i 10. korpusa Narodnooslobodilačke vojske na železničkoj magistrali Beograd — Zagreb i u rejonima severno od Save. Po komunikacijama u Sloveniji 7. i 9. korpus Narodnooslobodilačke vojske razvili su dejstva i napadali neprijateljska uporišta. U toku borbi protiv hitlerovaca uspostavljeno je tesno sadejstvo italijanskih i slovenačkih partizana. U Furlaniji i Beneškoj Sloveniji oni su često izvodili zajednička dejstva.

U prvoj polovini 1944. godine postignuti su novi uspesi kako u izgradnji tako i u delovanju narodne vlasti. Nacionalni komitet je preduzeo niz mera za obnovu nacionalne privrede zemlje, za organizaciju prosvete, organa vlasti itd. Nacionalna antifašistička veća su na svojim zasjedanjima prihvatila odluke Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i odlučila da se pretvore u vrhovne zakonodavne i izvršne organe narodne vlasti. Izvršni odbori nacionalnih antifašističkih veća dobili su karakter privremenih vlada. Narodnooslobodilački odbori obrazovani su u celoj zemlji.

Pitanje međunarodnog priznanja nove Jugoslavije postalo je sve aktuelnije što se rat više bližio kraju. Da bi se u složenim međunarodnim odnosima izborio za priznanje, Nacionalni komitet, rukovodeći se odlukama Drugog zasjedanja Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije, odlučio je da povede razgovore sa rekonstruisanom izbegličkom vladom dr Šubašića.

Pregovori između maršala Tita i Šubašića obavljani su na Visu juna 1944. godine. Postignut je sporazum prema čijim je odredbama trebalo da jugoslovenska vlada u Londonu bude sastavljena od ljudi koji se nisu kompromitovali u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta, a njena glavna dužnost bi bila organizovanje pomoći Narodnooslobodilačkoj vojsci izvana i staranje o ishrani stanovništva. Šubašićeva vlada se obavezala, što je kasnije i učinila, da izda deklaraciju u kojoj će dati priznanje Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije pod komandom maršala Tita, osuditi sve

Vrhovni komandant NOVJ Josip Broz Tito vrsi smotru 1. dalmatinske udarne brigade na visu 12. septembra 1944.

saradnike okupatora i pozvati ceo narod da se ujedini oko svoje oslobodilačke vojske.

Odredbe sporazuma predstavljale su krupnu političku pobedu narodnooslobodilačkog pokreta. Rekonstruisana vlada u inostranstvu je priznala osnovne tekovine koje su jugoslovenski narodi izvojevali u dotadanjoj borbi; ona se obavezala da isključivo radi na organizovanju pomoći narodu i njegovoj oslobodilačkoj vojsci; javno se odrekla Draže Mihailovića i njegovih četnika koje je pune tri godine pomagala. Viškim sporazumom, koji je naišao na opšte odobravanje saveznika, praktično je rešen međunarodni položaj Jugoslavije.

U pogledu međunarodnog priznanja Jugoslavije veoma su značajni bili razgovori maršala Tita sa predsednikom britanske vlade Vinstonom Čerčilom u Napulju avgusta 1944. Tom prilikom je postignut načelan sporazum o sadejstvu između Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i savezničkih snaga; u vezi s tim, učinjen je sa savezničkim komandantima dogovor o snabdevanju Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i zbrinjavanju njenih ranjenika, o formiranju vazduhoplovnih jedinica, o predaji ratnih brodova bivše jugoslovenske ratne mornarice Narodnooslobodilačkoj vojsci i o drugim vojnim pitanjima.

Oslobodilačka borba naroda protiv nemačkih fašističkih okupatora razvijala se, na razne načine i sa različitom snagom, i u drugim porobljenim zemljama Evrope. Narodi tih zemalja nisu se hteli pomiriti sa svojim ropskim položajem i dizali su se u borbu protiv fašističke tiranije. Hitlerovci su hteli ognjem i mačem da uguše njihovu volju za borbom, računajući da će masovnim vešanjem i paljenjem sela i gradova zaplašiti narodne mase i baciti ih na kolena. Bezgranični teror i nasilje izazvali su još veću mržnju stanovništva protiv okupatora i pojačali njegovu borbu protiv stranih zavojevača.

Komunističke i radničke partije u najvećem broju zemalja bile su organizatori i duhovne vođe oslobodilačke borbe naroda. Da bi pojačale borbu protiv fašizma, one su, savlađujući otpor reakcionarnih snaga, nastojale da obra-

zuju jedinstven narodni front, koji bi objedinjavao sve patriotske snage zemlje.

Za razvitak narodnooslobodilačkih pokreta veliko značenje je imala aktivna i dosledna borba Sovjetskog Saveza, partije velikog Lenjina i svih komunističkih i radničkih partija protiv fašizma i rata od trenutka dolaska Hitlera na vlast u Nemačkoj. Naročiti značaj imala je borba međunarodnog radničkog pokreta na izgradnji jedinstvenog radničkog i narodnog fronta. Ta ideja, zahvaljujući upornom delovanju komunista, zadobila je narodne mase i obezbedila stvaranje narodnih frontova u Jugoslaviji, Francuskoj, Bugarskoj, Čehoslovačkoj i Grčkoj, kao i u drugim evropskim zemljama koje su iskusile užas fašističkog ropstva.

Aktivna borba antifašističkih snaga, među kojima su komunističke i radničke partije bile u prvim redovima, izvršila je veliki uticaj na spoljnopolitički kurs i praktično delovanje buržoaskih država i na pregrupisavanje vojno-političkih snaga na međunarodnom planu.

Ta borba je odigrala značajnu ulogu u političkoj, idejnoj i moralnoj pripremi naroda za otpor i oružanu borbu protiv nemačkih fašističkih zavojevača i izvršila veliki uticaj na konačni ishod rata.

Borba patriotskih snaga mnogih okupiranih zemalja Evrope neprekidno je rasla i pretvarala se u značajnu silu za strane osvajače.

Ogroman značaj za stvaranje narodnooslobodilačkih pokreta u evropskim zemljama koje su se našle pod jarmom fašističke tiranije imale su herojska borba sovjetskog naroda i istorijska pobeda Crvene armije nad nemačkim fašističkim zavojevačima. U mnogim evropskim zemljama (Poljskoj, Čehoslovačkoj, Grčkoj, Francuskoj, Italiji, Belgiji i drugim) narodnooslobodilački pokret je dostigao najveći zamah u 1944. godini, kad je Crvena armija stvarno lomila kičmu hitlerovske ratne mašine, završavala oslobođenje sovjetske zemlje i prenosila borbena dejstva na teritoriju Zapadne Evrope.

Oružani otpor naroda Evrope kojim su rukovodili komunisti i druge progresivne snage bio je specifičan front borbe protiv nemačkih fašističkih osvajača.

Podižući narodne mase u borbu protiv fašizma, komunističke i radničke partije okupiranih evropskih zemalja ispunile su svoj patriotski i internacionalni zadatak. Narodnooslobodilačkim pokretom evropski narodi su veoma mnogo doprineli pobjedi nad hitlerovskom Nemačkom.

U leto 1944. godine Nemačka se našla u teškom položaju. Crvena armija je nezadrživo napredovala. Ona je razbila nemačku grupu armija »Centar«, prišla Visli i istočnim granicama Pruske. U jaško-kišinjevskoj operaciji ona je do nogu dotukla nemačku fašističku grupu armija »Južna Ukrajina« i tako stvorila uslove za napad na Nemačku s jugoistoka, u pravcu Budimpešte i Beča. Tada je Crvena armija bila u mogućnosti da pruži neposrednu pomoć narodima Balkanskog poluostrva i njihovoj borbi za oslobođenje. Anglo-američke trupe probile su nemačku odbranu u Italiji i 4. juna 1944. osvojile Rim. Dva dana kasnije bio je otvoren drugi front desantnom operacijom u Normandiji. Razvoj događaja na frontovima stvorio je uslove za strategijsko opkoljavanje Nemačke.

Sredinom 1944. godine Narodnooslobodilačka vojska je postigla nove značajne uspehe.

Crvena armija je u septembru 1944. izbila na granice Jugoslavije. Protiv fašističkih trupa u Jugoslaviji dejstvovala je tada snažna oslobodilačka armija naroda Jugoslavije koja je u svom sastavu imala 50 divizija (oko 400000 boraca), vojska koja je, uz podršku celog naroda, izrasla u toku oslobodilačkog rata. Crvena armija je doživela susret koji je bio jedinstven u celom njenom oslobodilačkom pohodu. Može se reći da je nju sreća vojska koja je u srcu okupirane Evrope dala značajan doprinos uništenju fašističkih snaga. To je bio susret dveju bratskih armija koje su se, bez obzira što su ih razdvajale hiljade kilometara, više od tri godine borile protiv zajedničkog neprijatelja i težile istom cilju — uništenju fašizma.

Jugoslovenski narodi su s velikim oduševljenjem dočekali Crvenu armiju. Zajedničkim borbenim dejstvima sovjetskih i jugoslovenskih boraca u beogradskoj operaciji napisana je slavna stranica borbenog saveza bratskih naroda Sovjetskog Saveza i Jugoslavije koji je stvaran još 1941. godine.